

Wereld van verschil

Sociale ongelijkheid
vanuit een moreel
perspectief

Amsterdam
University
Press

Samengesteld door Naomi Ellemers

Wereld van verschil

Wereld van verschil

Sociale ongelijkheid
vanuit een moreel perspectief

Samengesteld door Naomi Ellemers
Geredigeerd door Belle Derks,
Félice van Nunspeet, Daan Scheepers
en Jojanneke van der Toorn

AUP

Deze publicatie is tot stand gekomen met steun van het Lorentz Center van de Universiteit Leiden, de KNAW en de Spinozapremie, toegekend aan Naomi Ellemers.

Eveneens verschenen in het Engels: N. Ellemers (ed.), *World of Difference. A Moral Perspective on Social Inequality* [ISBN 978 94 6298 402 8]
Vertaling: Tijmen Rozenboom

Afbeelding omslag: Johnny Miller/Millefoto/Rex
Shutterstock
Ontwerp binnenwerk: Gijs Mathijs Ontwerpers

ISBN 978 94 6298 451 6
e-ISBN 978 90 4853 518 7 (pdf)
NUR 756

Uitgeverij AUP is een imprint van Amsterdam
University Press.

Creative Commons License CC BY NC ND
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0>)

© All authors / Amsterdam University Press B.V.,
Amsterdam 2017

Some rights reserved. Without limiting the rights under copyright reserved above, any part of this book may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise).

Inhoudsopgave

Dankwoord [9]

Auteurs [11]

Hoofdstuk 1: Sociale ongelijkheid: mythes en feiten [17]

Naomi Ellemers

- 1.1 De sluier van onwetendheid [18]
Gwen van Eijk en Sabine Roeser
- 1.2 Gemeenschappelijke oorzaken [19]
Richard Wilkinson
- 1.3 Moreel redeneren: goed of slecht [22]
Frank Hindriks
- 1.4 Economie is niet waardenneutraal [26]
Irene van Staveren
- 1.5 Hoe breng je mensen ertoe hun morele gedrag te veranderen? [30]
Naomi Ellemers en Félice van Nunspeet
- 1.6 Stress door de (in)stabiliteit van sociale hiërarchieën [32]
Daan Scheepers
- 1.7 Moraliteit, ongelijkheid en onrechtvaardigheid [34]
Neelke Doorn en Pauline Kleingeld

Hoofdstuk 2: Onderwijs en werk [39]

Jojanneke van der Toorn

- 2.1 Inkomensverschillen [40]
Irene van Staveren
- 2.2 Mythe van gelijke kansen [42]
Gwen van Eijk
- 2.3 'Gelijke kansen' in markten [46]
Irene van Staveren
- 2.4 Interventies in de vroege jeugd [48]
Kate Pickett
- 2.5 Hoe groepsstereotypen individuele kansen beperken [50]
Belle Derks
- 2.6 Voorkeuren van mannen en vrouwen: een kwestie van aanleg en opvoeding [54]
Sabine Roeser

Hoofdstuk 3: Gezondheid [63]

Félice van Nunspeet

- 3.1 Focus op levensstijl [67]
Kate Pickett
- 3.2 De verantwoordelijkheidsparadox [68]
Frank Hindriks
- 3.3 De sociale gradiënt in gezondheid [71]
Kate Pickett en Richard Wilkinson
- 3.4 Van sociaal stigma naar gezondheid [72]
Belle Derks en Daan Scheepers
- 3.5 Voordelen van sociale inclusie [76]
Naomi Ellemers
- 3.6 Groepsdichtheideffect [78]
Kate Pickett en Madeleine Power

Hoofdstuk 4: Migratie [83]

Daan Scheepers

- 4.1 De geboorteloterij [84]
Joseph Heath
- 4.2 Legitimering van ongelijkheid [88]
Jojanneke van der Toorn
- 4.3 Ongelijkheid, migratie en morele plichten [96]
Pauline Kleingeld
- 4.4 Sociale identiteit [102]
Naomi Ellemers

Hoofdstuk 5: Klimaatverandering [105]

Belle Derks

- 5.1 Klimaatrechtvaardigheid [111]
Neelke Doorn
- 5.2 Nadelen van de handel in koolstofemissierechten [114]
Servaas Storm
- 5.3 Koolstofverantwoordelijkheid [118]
Servaas Storm
- 5.4 Ecologische rechtvaardigheid, emoties en motivatie [122]
Sabine Roeser

Statistieken

- Figuur 1 Welzijn en bnp per hoofd (Nederland 2003-2015) [23]
- Figuur 2 Gezondheids- en sociale problemen zijn erger in landen met grotere ongelijkheid [24]
- Figuur 3 Relatieve kans op werkloosheid [44]
- Figuur 4 Gelijkheid versus gelijkwaardigheid [59]
- Figuur 5.1 Babysterfte hoger in landen met grotere ongelijkheid [64]
- Figuur 5.2 Geestesziekten komen meer voor in rijke landen met grotere ongelijkheid [64]
- Figuur 5.3 Meer volwassenen met overgewicht in rijke landen met grotere ongelijkheid [65]
- Figuur 6 Netto migratie [84]
- Figuur 7 Meninge n over migratie [91]
- Figuur 8 Ongelijkheid in klimaatverandering [106]

Literatuurverwijzingen en leestips [128]

Fotoverantwoording [136]

Dankwoord

Dit boek is voortgekomen uit de gezamenlijke inspanningen van een multidisciplinaire groep onderzoekers. In mei 2016 hebben ze de oorzaken en gevolgen van sociale ongelijkheid geanalyseerd in een vijfdaagse workshop, gesponsord door het Lorentz Center van de Universiteit Leiden. De workshop en de publicatie van dit boek zijn ook financieel ondersteund door een KNAW-subsidie, toegekend aan Naomi Ellemers.

De essays in dit boek zijn geschreven door het team van organisatoren: Belle Derks, Naomi Ellemers, Félice van Nunspeet, Daan Scheepers en Jozanneke van der Toorn (in alfabetische volgorde). De essays zijn gebaseerd op hetgeen is besproken tijdens de workshop, met inbreng van alle deelnemers: Neelke Doorn, Gwen van Eijk, Joseph Heath, Frank Hindriks, Pauline Kleingeld, Kate Pickett, Madeleine Power, Sabine Roeser, Servaas Storm, Irene van

Staveren en Richard Wilkinson. Hun expertbijdragen zijn niet alleen verwerkt in de essays, maar ook in persoonlijke tekstkaders waarin specifieke onderdelen van de argumentatie worden uitgediept. De statistieken, grafieken en de lijst geannoteerde literatuurverwijzingen en leestips zijn het product van hun gezamenlijke bijdragen.

We danken het Lorentz Center voor de steun aan dit project, met name Eline Pollaert, die alle praktische aspecten rond de organisatie van de workshop voor haar rekening nam. Leon Hilbert en Lisa van Es verleenden waardevolle assistentie tijdens de workshop. Piet Groot heeft ons tijdens het hele project gesteund door alle materialen te verzamelen en te ordenen. Marjolijn Voogel van AUP heeft ons met veel enthousiasme geholpen de publicatie van het boek te realiseren.

Amsterdam, voorjaar 2017

Auteurs

Belle Derks is hoogleraar sociale en organisatiepsychologie aan de Universiteit Utrecht. Ze bestudeert hoe vrouwen en etnische minderheden op het werk en in onderwijssituaties te maken hebben met negatieve stereotypen; en wat zij zelf en organisaties kunnen doen om hun motivatie, ambities en prestaties op peil te houden.

Neelke Doorn is universitair hoofddocent ethiek en filosofie in de technologie aan de Technische Universiteit Delft. Haar onderzoek concentreert zich op morele thema's bij *risk governance*, met speciale aandacht voor milieurisico's en waterzekerheid.

Gwen van Eijk is universitair docent criminologie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Zij bestudeert hoe misdraadbesteding klasse-ongelijkheid weerspiegelt en vormt.

Naomi Ellemers is sociaal psycholoog en universiteitshoogleraar aan de Universiteit Utrecht. Ze bestudeert het effect van het behoren tot sociale groepen op individuele uitkomsten. In haar recente werkt richt ze zich specifiek op de invloed van moraliteit en morele motivatie.

Joseph Heath is hoogleraar aan de faculteit Filosofie en de School of Public Policy and Governance aan de University of Toronto. Hij heeft veel gepubliceerd op het terrein van kritische theorie, filosofie en economie, praktische rationaliteit, verdelende rechtvaardigheid en bedrijfsethiek.

Frank Hindriks is adjunct hoogleraar ethiek, sociale en politieke filosofie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Het hoofdthema van zijn onderzoek is morele verantwoordelijkheid, het toekennen van goed- en afkeuring, en hoe mensen zich via rationalisaties onttrekken aan verantwoordelijkheid.

Pauline Kleingeld is hoogleraar filosofie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Haar expertise is gericht op morele theorie, Immanuel Kant en de ethiek van Kant, praktische ratio en filosofisch kosmopolitisme.

Félice van Nunspeet is universitair docent sociale en organisatiepsychologie aan de Universiteit Utrecht. Aan de hand van (impliciete) gedrags- en neurobiologische metingen – zoals EEG en fMRI – bestudeert ze waarom en hoe mensen zich houden aan morele (groeps)normen en met welke cognitieve processen deze motivatie gepaard gaat.

Kate Pickett is hoogleraar epidemiologie aan de University of York, Research Champion for Justice & Equality aldaar, en Trustee van The Equality Trust. Haar onderzoek is gericht op bepalende sociale factoren voor gezondheid en ongelijkheid in gezondheid, vooral verbanden tussen inkomensongelijkheid, welzijn en duurzaamheid.

Madeleine Power is onderzoeker volksgezondheid en werkzaam op het terrein van ongelijkheid in gezondheid en voedselonzekerheid in Groot-Brittannië. Ze studeerde sociale en politieke wetenschappen in Cambridge en sociaal beleid aan de London School of Economics and Political Science (LSE).

Sabine Roeser is Antoni van Leeuwenhoek-hoogleraar en hoofd van de sectie ethiek en filosofie in de technologie aan de TU Delft. Haar onderzoek richt zich op fundamentele theoretische vraagstukken over de aard van morele kennis, intuïties, emoties en beoordelingsaspecten van risico.

Daan Scheepers is universitair hoofddocent sociale en organisatiepsychologie aan de Universiteit Leiden. Zijn onderzoek is gericht op groepsprocessen, relaties tussen groepen (de psychologie van 'wij' en 'zij'), dreiging en identiteit.

Irene van Staveren is econoom en hoogleraar aan het International Institute of Social Studies van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Haar expertise ligt op het snijvlak van economie en ethiek, met name thema's van ongelijkheid, zoals tussen mannen en vrouwen, armoede en de mondiale tweedeling tussen arme en rijke landen.

Servaas Storm is universitair hoofddocent economie van technologie en innovatie aan de TU Delft. Hij is deskundig op het gebied van macro-economie, (geïnduceerde) technologische vooruitgang, inkomensverdeling en economische groei, financiën, ontwikkeling en structurele verandering en klimaatverandering.

Jojanneke van der Toorn is als sociale en organisatiepsycholoog werkzaam aan de Universiteit Utrecht, en bijzonder hoogleraar Inclusie van Lesbische, Homoseksuele, Biseksuele en Transgender Werknemers op het Werk aan de Universiteit Leiden. Ze bestudeert diversiteit in de samenleving en organisaties en richt zich vooral op de sociaal-psychologische mechanismen van hoe, waarom en wanneer mensen zich verzetten tegen, steun geven aan of rechtstreeks betrokken zijn bij sociale verandering.

Richard Wilkinson is emeritus-hoogleraar sociale epidemiologie aan de medische faculteit van de University of Nottingham, honorair hoogleraar bij University College London en gasthoogleraar aan de University of York. Hij heeft een leidende rol in internationaal onderzoek over sociale factoren die bepalend zijn voor de gezondheid en de effecten van inkomensongelijkheid op de samenleving.

***‘Inkomensongelijkheid is de “kenmerkende uitdaging van onze tijd”.
Naarmate de ongelijkheid groter is [...] hebben [...] we minder vertrouwen
in onze instituties en in elkaar.’***

President Barack Obama (4 december 2013)

‘Ongelijkheid is de bron van alle sociale kwaad.’

Paus Franciscus (24 november 2013)

***‘[...] in economische kringen (is) ongelijkheid te lang gebagatelliseerd.
Tegenwoordig heeft iedereen een sterker besef dat gelijkere verdeling
van inkomsten bevorderlijk is voor economische stabiliteit, duurzamer
economische groei en een gezondere samenleving met sterkere cohesie en
vertrouwensbanden.’***

Christine Lagarde, directeur imf (23 januari 2013)

***‘Sociale en economische ongelijkheid kunnen de sociale structuur
verscheuren, sociale cohesie ondermijnen en naties beletten te floreren.
Ongelijkheid kan leiden tot misdaad, ziekte, achteruitgang van het milieu
en de economische groei belemmeren.’***

Ban Ki-Moon, secretaris-generaal vn (9 juli 2013)

1

Sociale ongelijkheid: mythes en feiten

Naomi Ellemers

Open je ogen

Het is ongelijk verdeeld op de wereld. In veel grote steden zijn naast luxe nieuwbouwwoningen wijken te vinden waar grote armoede heerst. De farmaceutische industrie ontwikkelt geneesmiddelen die voor veel mensen onbetaalbaar blijven. Terwijl een deel van de beroepsbevolking zich over de kop werkt, lukt het veel anderen niet aan werk te komen. Ook vergelijkingen tussen landen laten dit zien. In sommige delen van de wereld ontvluchten gezinnen huis en haard om het vege lijf te redden. Elders voelen mensen zich onveilig omdat ze bang zijn voor inbrekers. En terwijl er ijsbanen in woestijnen worden aangelegd om mensen te vermaken, kunnen velen zich niet beschermen tegen het natuurgeweld dat hun huisvesting en voedselvoorziening in gevaar brengt. Dat er sociale ongelijkheid bestaat is wel duidelijk. En dat dit problemen oproept ook. Maar waar komt die ongelijk-

1.1

De sluier van onwetendheid

Gwen van Eijk en Sabine Roeser

Wat gebeurt er wanneer je twee kinderen samen een koek laat delen? Dat hangt er van af. Een gelijke verdeling is het waarschijnlijkst wanneer de één de koek in twee stukken verdeelt, waarna de ander als eerste mag kiezen. De kans op een gelijke verdeling is minder groot als het kind dat de koek verdeelt ook bepaalt wie wat krijgt. Dit voorbeeld illustreert de zogeheten ‘sluier van onwetendheid’, een bekend gedachtenexperiment van de filosoof John Rawls. Stel je voor dat we geen van allen weten welke voorkeuren, vaardigheden of maatschappelijke positie we zouden krijgen – omdat dit verhuld is door een sluier van onwetendheid. Wat voor soort samenleving zouden we dan willen hebben?

Dit gedachtenexperiment is een aanzet om na te denken over billijkheid, gelijkheid en rechtvaardigheid. Kies je voor een samenleving die geen rekening houdt met mensen die weinig vaardigheden hebben of zijn geboren met een lage sociale status? Dan krijg je het zwaar als dat de positie is waarin je belandt. Deze manier van denken helpt om het eigenbelang te overstijgen ten gunste van het algemeen belang. Verzekeringen berusten op een gelijksoortig principe: iedereen draagt evenveel premie bij, zonder te weten wie uiteindelijk een groot of klein bedrag – of helemaal niets – nodig zal hebben. Dit principe van rechtvaardigheid kan onder vuur komen te liggen wanneer verzekeringen mensen weigeren die een verhoogd risico hebben (bijvoorbeeld chronisch zieken) of juist korting geven als de kans klein is dat ze een dure medische behandeling moeten ondergaan (bijvoorbeeld studenten).

heid precies vandaan? Weerspiegelen de verschillende uitkomsten die we zien gewoon verschillen tussen mensen, in wat ze kunnen, waar ze zich voor inzetten en welke keuzes ze maken? Of is het ook een kwestie van geluk of pech? En hebben sommigen misschien vaker geluk en anderen bijna altijd pech? Hoe komt dat, en wat zijn de gevolgen van dit soort ongelijkheden? Kun je ze negeren, of moet je proberen er iets aan te doen, en hoe dan?

In het publieke debat worden allerlei verklaringen gegeven, bijvoorbeeld door journalisten of politici. Ook wetenschappers houden zich met deze vragen bezig. Maar meestal kijken ze slechts naar een bepaald soort oorzaken of oplossingen, elk vanuit hun eigen vakgebied. Met al die verschillende analyses kun je al snel de moed verliezen. Blijkbaar is sociale ongelijkheid zoiets ingewikkelds, dat een oplossing ver te zoeken is.

Dus hebben we de neiging onze ogen te sluiten voor de ongelijkheid die er is, omdat dit onoplosbaar lijkt. We denken dat het toch niets uitmaakt wat wij doen, we hopen dat het ‘vanzelf’ wel goed komt, of we denken dat iemand anders het wel zal regelen. Dat zijn allemaal gemiste kansen. We moeten problemen eerst onder ogen zien voordat we ze kunnen oplossen. Ze gaan niet vanzelf weg, integendeel, als we niets doen worden ze alleen maar erger. En het maakt wel degelijk uit wat wij doen – of nalaten te doen.

Hoe dan?

Dit boek is bedoeld om een nieuw licht te werpen op het maatschappelijke debat over sociale ongelijkheid. Wetenschappelijke experts uit diverse disciplines hebben in dit boek hun krachten gebundeld om dit vraagstuk beter in kaart te brengen. We gebruiken daarbij steeds een moreel perspectief (zie Kader 1.1): Wat zou eerlijk zijn? In wat voor wereld willen we leven? Door aan de hand van deze vragen kennis vanuit verschillende vakgebieden te combineren wordt het mogelijk aannames die in de publieke opinie leven te toetsen aan wetenschappelijke observaties. Om zo mythes van feiten te onderscheiden.

In dit boek zijn deze inzichten verwerkt in een gezamenlijke diagnose. We maken de gevolgen van sociale ongelijkheid ook zichtbaar met foto's en statistieken. Om onze ogen te openen voor de onplezierige werkelijkheid, in plaats van ze ervoor te sluiten. Zo laten we zien waarom veel maatregelen niet goed werken. Hiermee wordt ook duidelijk wat voor soort oplossingen nodig en haalbaar zijn.

Het aanpakken van sociale ongelijkheid is zo ingewikkeld omdat het verschillende levensdomeinen raakt. We denken vaak als eerste aan verschillen in inkomen en levensstandaard. Maar deze zijn nauw verbonden met andere verschillen (zie Kader 1.2), bijvoorbeeld in gezondheid en levensverwachting of in opleidingsniveau en loopbaankansen. Ook op grotere schaal spelen sociale verschillen een rol. Bijvoor-

Gemeenschappelijke oorzaken

Richard Wilkinson

Doorgaans denken we dat de ongelijkheden die we zien op verschillende terreinen – gezondheid, onderwijs of kansen voor kinderen – allemaal voortkomen uit verschillende problemen, die ieder een eigen aanpak vragen. Het is waar dat de meeste maatregelen die bedoeld zijn om de gezondheid te verbeteren weinig effect hebben op het onderwijs, en omgekeerd. Toch is het belangrijk te bedenken dat veel problemen van relatieve achterstelling een aantal sterke gemeenschappelijke oorzaken hebben.

In elke samenleving nemen de problemen toe naarmate mensen lager op de sociale ladder zitten. Hoe groter de verschillen in inkomen en rijkdom zijn, des te erger worden de problemen. In wezen worden problemen die samenhangen met sociale status groter naarmate de statusverschillen toenemen. In landen met grotere inkomensverschillen zie je een toename van allerlei sociale problemen (zoals moordcijfers en geestesziekten) ten opzichte van meer egalitaire landen (zie Figuur 2).

Deels is dit te verklaren doordat grotere inkomensverschillen de relatieve achterstelling versterken. Maar hoewel ongelijkheid de armsten het ergste treft, is ongelijkheid schadelijk voor alle groepen in de samenleving. Dit komt doordat grotere inkomensverschillen ervoor zorgen dat het belang van klasse en status – de sociale positie – in de samenleving toeneemt. Mensen met een lagere status willen graag opklimmen; degenen met een hogere status zijn bang om hun positie te verliezen. In alle inkomensgroepen neemt de ongerustheid over de eigen positie toe, en naarmate de concurrentie om status sterker wordt, gaan sociale relaties, het gemeenschapsleven en de bereidheid om anderen te vertrouwen achteruit.

beeld in het ontstaan van migratiestromen en het opvangen van migranten in gastlanden, of in het gebruik van onze natuurlijke leefomgeving en het beheersen van milieuschade. In dit eerste hoofdstuk zullen we een aantal veelgehoorde verklaringen en vaak voorgestelde oplossingen onder de loep nemen. Wat wordt nu als belangrijkste oorzaak gezien van sociale ongelijkheid en om welke oplossing vraagt dat? Klopt die analyse wel? Worden de gangbare verklaringen gestaafd door (wetenschappelijke) feiten, of zijn het mythes die doorgeprikt moeten worden voordat het mogelijk is de werkelijke oorzaken van ongelijkheid aan te pakken?

Mythes en feiten

Mythe 1: Economische groei is altijd goed.

Een groeiende economie biedt veel mogelijkheden. De voordelen hiervan zie je vooral als het uitgangspunt ongunstig is. Economische groei kan in ontwikkelingslanden bijdragen aan een betere voedselvoorziening, scholing en gezondheidszorg. Maar als die basisvoorzieningen eenmaal aanwezig zijn, is het niet vanzelfsprekend dat verdere groei van de economie alleen maar goed is. Er zijn vaak ook kosten verbonden aan groei, bijvoorbeeld voor het milieu. Wie er alleen op uit is het Bruto Nationaal Product te verhogen kan dit gemakkelijk uit het oog verliezen. In verschillende landen, waaronder Nederland, is bijvoorbeeld te zien dat indicatoren van opleiding en werk, gezondheid, veiligheid of

1.3

Moreel redeneren: goed of slecht

Frank Hindriks

Moraliteit helpt mensen te beslissen hoe ze willen handelen. We willen ons houden aan onze morele normen. En we hebben het in de gaten als de dingen die we *willen* doen afwijken van wat we vinden dat we zouden *moeten* doen. Toch maken we ons vaak schuldig aan handelingen die anderen schade berokkenen of op een andere manier immoreel zijn. Hoe is dat mogelijk?

Bijna iedereen maakt morele afwegingen, maar we redeneren vaak naar onszelf toe. Als we in de verleiding komen om iets schadelijks te doen, zoeken we een manier om dit voor onszelf te rechtvaardigen, onszelf te ontlasten of vrij te pleiten. We vinden het minder erg om een paar schrijfblokken of pennen van kantoor mee naar huis te nemen als we ons verbeelden dat 'iedereen het doet'. Of we geven slachtoffers de schuld van de narigheid die hen overkomt. Dit gebeurt bijvoorbeeld als vrouwen die met seksu-

ele intimidatie te maken hebben te horen krijgen dat ze dit zelf hebben uitgelokt door zich uitdagend te kleden. En de drempel om militair geweld te gebruiken wordt een stuk lager als burgerslachtoffers eufemistisch worden aangeduid als 'bijkomende schade'. Waar gaat het mis? Morele oordelen doen ertoe in de zin dat we morele discrepanties opmerken en ons vaak al schuldig voelen voordat we iets verkeerd hebben gedaan. In het ideale geval zou dat ons ervan weerhouden te doen wat we van plan waren en ons te houden aan onze normen. Maar als dit niet gebeurt, is de verleiding groot te concluderen dat het niet zo erg is wat we hebben gedaan. Een opvallend gevolg van moreel redeneren is dus dat we ons eigen gedrag bijna nooit als moreel verwerpelijk zien. Zoals de psycholoog Albert Bandura heeft opgemerkt, is het hiermee dus mogelijk dat mensen zich slecht gedragen, maar zich toch goed voelen over zichzelf.

milieu geen gelijke tred houden met ontwikkelingen van het BNP per hoofd van de bevolking (zie Figuur 1).

Met verdergaande economische groei neemt vaak ook de mate van ongelijkheid toe. Mensen die al veel geld en mogelijkheden hebben, profiteren dan het meeste van economische groei, terwijl mensen die weinig hebben hier lang niet altijd in slagen. Zonder overheidsmaatregelen die een nivelerende werking hebben, leidt economische groei gemakkelijk tot een toenemende *ongelijkheid*, die weer samenhangt met allerlei negatieve uitkomsten (zie Figuur 2).

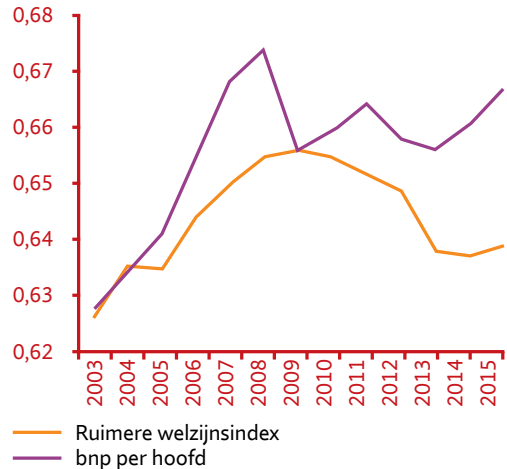
In het rapport 'Off the Deep End,' dat het Institute for Policy Studies in 2014 uitbracht, wordt bijvoorbeeld aangetoond dat inkomensverschillen bij het herstel van de laatste economische crisis zijn toegenomen. Zo zijn op Wall Street de bonussen alweer op hetzelfde niveau of zelfs hoger dan voor de crisis, terwijl het minimumloon in de Verenigde Staten al die jaren gelijk gebleven is. Lang niet iedereen heeft dus geprofiteerd van het economisch herstel.

Tegenwoordig zijn meer en meer mensen van deze feiten doordrongen. Toch zien we dat economisch en sociaal beleid nog steeds – vaak impliciet – uitgaat van de veronderstelling dat economische groei altijd goed is, en dat we dus bedrijven en personen die voor deze groei kunnen zorgen hoe dan ook moeten ondersteunen, bijvoorbeeld met belastinggeld of ontheffingen.

Waarom is deze mythe zo hardnekkig? In een economie die

Figuur 1

Welzijn en bnp per hoofd (Nederland 2003-2015)

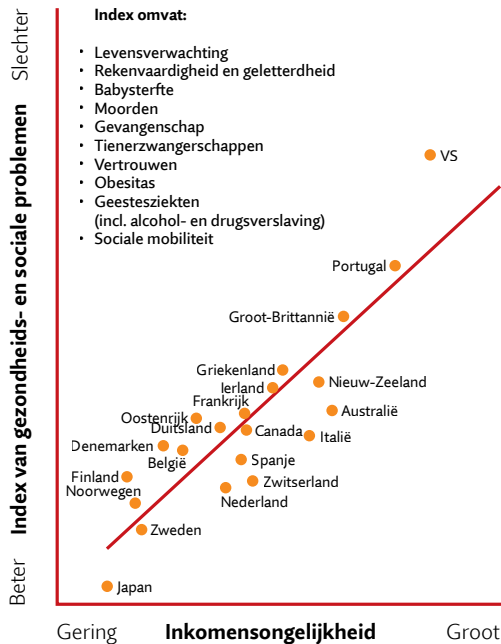

De ruimere welzijnsindex omvat indicatoren van 11 aspecten die iets zeggen over de toestand van gezondheid, veiligheid, milieu, onderwijs, inkomen, werkgelegenheid en werktijden, huisvesting, burger- en gemeenschapsbetrokkenheid, in navolging van de oeso-taxonomie van de beterlevenindex.

Bron: Netherlands beyond GDP: A Wellbeing Index. Institutions for Open Societies, Utrecht University and Rabobank Economic Research. 21 december 2016.

Figuur 2

Gezondheids- en sociale problemen zijn erger in landen met grotere ongelijkheid

Bron: Wilkinson & Pickett, The Spirit Level (2009)

groeit, is het gemakkelijker vol te houden dat iedereen er per saldo op vooruit gaat. Door je daarop te richten kun je je ogen sluiten voor het probleem dat die winst vooral bij een klein deel van de mensen terecht komt. Maar wie volhoudt dat groei altijd goed is, rechtvaardigt economische keuzes waar lang niet iedereen beter van wordt (zie Kader 1.3).

Mythe 2: Gelijke rechten geven gelijke kansen.

Gelijke rechten verankeren in de wet en er op toezien dat mensen zich aan die wet houden, kan helpen om sociale ongelijkheid tegen te gaan. Maar het is een eerste stap. Het bieden van gelijke *rechten* betekent niet dat mensen daadwerkelijk gelijke *kansen* krijgen.

Categorieën als sociale klasse, geslacht en etniciteit spelen allemaal mee bij de kansen die mensen krijgen, los van hun capaciteiten, rechten of keuzes. Uiterlijk, een accent, verwachtingen over sterke en zwakke eigenschappen kunnen er allemaal voor zorgen dat we – onbewust en onbedoeld – de prestaties van de één anders wegen dan de prestaties van de ander. Dit is herhaaldelijk aangetoond in onderzoeken waar in reactie op een vacature een identieke brief en CV werden ingestuurd. Alleen door de naam van de kandidaat te veranderen bleek dezelfde beschrijving van kwalificaties anders beoordeeld te worden.

Door wie mensen zijn en waar ze vandaan komen maken we verschillende inschattingen over de potentie die ze heb-

ben om zich verder te ontwikkelen. Op basis van onze eerste indruk geven we sommigen eerder het voordeel van de twijfel dan anderen. Ook als die eerste indruk op ongefundeerde verwachtingen gebaseerd is. We zijn bijvoorbeeld meer geneigd informatie te zoeken, te overwegen en te onthouden die onze eerste indrukken bevestigt. Zo wordt het lastig voor mensen om echt te laten zien wat ze waard zijn, vooral als de eerste indruk niet gunstig is. Wie behoort tot een groep die weinig succes heeft in de samenleving is ook op een andere manier in het nadeel. Succes hangt niet alleen af van *wat je kunt*, maar ook van *wie je kent*. Als je wilt laten zien wat je waard bent, helpt het als een ander in jouw omgeving een eerste contact kan leggen.

1.4

Economie is niet waardenneutraal

Irene van Staveren

De econoom John Maynard Keynes schreef in 1936 dat economie een morele wetenschap is. Maar tegenwoordig beschouwen de meeste economen hun discipline als waardevrij en objectief. Ze verdedigen dit door onderscheid te maken tussen economische *analyse* en de implicaties van economisch *beleid*. Economisch *beleid* wordt als moreel beschouwd – een wetenschap die zich bezighoudt met hoe het zou moeten zijn. Maar economische *analyse* wordt gezien als neutraal – een kwestie van modellen, berekeningen en statistische gegevens. Economen die werken in de traditie van Keynes of andere tradities buiten de *mainstream*, zijn het hier niet mee eens. Deze beweren dat economische analyse niet moreel neutraal is, en dit ook niet kán zijn.

Ten eerste zijn economen niet moreel neutraal: recent onderzoek heeft uitgewezen dat er een verband is tussen de politieke attitudes van economen, het soort onderzoek dat ze doen, en het beleidsadvies dat ze geven.

Ten tweede wordt efficiëntie gebruikt als algemeen criterium om het functioneren van markten te beoordelen. Dat weerspiegelt een morele waarde die betrekking heeft op het zo ver mogelijk terugdringen van verspilling. Door je *uitsluitend te richten op efficiëntie* veronachtzaam je andere waarden als gelijkheid, veiligheid of duurzaamheid.

Ten derde is een standaard uitgangspunt in de economie dat alle economische actoren streven naar *maximaal individueel nut*. De aanname is dus dat ze uitsluitend gericht zijn op maximale uitkomsten met minimale investering, wat in een markt met volledige mededinging zou leiden tot efficiëntie. Deze benadering heeft zijn beperkingen omdat hier geen rekening wordt gehouden met herverdeling tussen actoren die nodig is om het *gezamenlijk nut* zo groot mogelijk te maken.

Ten vierde zijn economische actoren in werkelijkheid helemaal niet altijd gericht op maximaal nut. Ze volgen vaak bepaalde morele principes en sociale normen, of ze handelen op grond van emoties, instincten of instructies.

Ten slotte zijn er steeds meer aanwijzingen dat het er niet om gaat een compromis te vinden tussen efficiëntie en gelijkheid, maar dat een gelijkere verdeling van middelen doorgaans efficiënter werkt. Daarom is beleid dat zich richt op een grotere gelijkheid – zoals gratis onderwijs of een betaalbare algemene ziektekostenverzekering – gunstig voor het menselijk kapitaal en de arbeidsproductiviteit. Hierdoor neemt het inkomen en het welzijn toe en kan het worden uitgedrukt in groei van het BNP, en dat wordt door alle stromingen in de economie als efficiënt beschouwd.

Het is toch een stuk lastiger om je kwaliteiten te etaleren als je niemand kent die je even op weg kan helpen. Zelfs al heb je formeel recht op een gelijke behandeling.

Mythe 3: Mensen veranderen alleen als het hen winst oplevert.

Om menselijk gedrag te sturen, baseren we ons vaak op (impliciete) aannames uit de economie, zoals een sterk geloof in de werking van de vrije markt, die gebaseerd is op rationele keuzes en gericht is op winstmaximalisatie. Overheden proberen met financiële prikkels en sancties bedrijven en instanties aan te sturen. Die bedrijven en instanties kijken op dezelfde manier naar burgers, klanten en werknemers: als losse individuen die rationele keuzes maken gericht op hun eigenbelang en het maximaliseren van economische uitkomsten. Toch zijn er genoeg economen te vinden die aangeven dat ook andere modellen mogelijk zijn (zie Kader 1.4).

De onbewuste aanname dat mensen vooral gestuurd worden door het streven naar winstmaximalisatie heeft ook gevolgen voor de manier waarop we met maatschappelijke ongelijkheid omgaan. Een veelgehoord argument is dat inkomensverschillen nodig zijn om mensen in beweging te brengen. Dit argument wordt gebruikt om kortingen op uitkeringen te motiveren – anders is er geen financiële prikkel om te gaan werken. Toch zijn er heel veel mensen die vrij-

willigerswerk doen. Het wordt ook gebruikt om topsalarissen in het bedrijfsleven te rechtvaardigen – anders vertrekt talent naar het buitenland. Maar getalenteerde mensen kunnen zich ook aangetrokken voelen door het open leefklimaat in Nederland. Je kunt je dus afvragen of het beeld van de op winst beluste mens wel klopt.

Tegelijkertijd weten we dat er nadelen verbonden zijn aan systemen waarin competitie tussen personen wordt aangewakkerd om mensen aan het werk te zetten. Zo laat onderzoek zien dat onderlinge concurrentie en winstbejag wangedrag en bedrog in de hand werken. Ze worden ook gezien als oorzaken van grootschalige fraudegevallen, zoals met de diesel-emissie software of de LIBOR tarieven.

Maar wat is dan een alternatief voor het economische model dat gebaseerd is op winstmaximalisatie? Waarom zouden mensen hun gedrag veranderen als het hen geen materiële winst oplevert? Naast eigenbelang en rationele keuzes blijken ook iemands identiteit, ervaren emoties of de motivatie om het juiste te doen het gedrag te beïnvloeden (zie Kader 1.5). *Gelijkheid* speelt daarin een belangrijke rol. Gezamenlijke belangen, overeenkomstige doelen, waarden en ervaringen, empathie en zorg voor elkaar zijn allemaal sterke gedragsmotieven die mensen ertoe kunnen brengen hun eigenbelang te overstijgen. Een basismotivatie is immers om ergens bij te horen, om respect en waardering te krijgen van anderen die belangrijk voor je zijn (zie ook Kader 4.4). Ook

zorg en empathie zijn belangrijke drijfveren van menselijk gedrag. Voor dit soort doelen zijn mensen bereid allerlei offers te brengen en doen ze vaak niet wat 'logisch' of 'rationeel' lijkt. Om dit te kunnen begrijpen moeten we mensen niet alleen bekijken als rationele individuen, maar ook als groepsdieren die steun zoeken bij elkaar.

Mythe 4: Maatschappelijke onrust weerspiegelt alleen maar ontevredenheid over de eigen economische situatie.

We leven in een tijdperk van maatschappelijke onrust. Jongeren willen graag werken en zelfstandig wonen, maar kunnen zichzelf niet onderhouden. Migranten verlaten huis en haard, op zoek naar een betere toekomst. In de landen waar ze terecht komen maakt men zich zorgen of er wel genoeg banen en woningen zijn voor iedereen. Mensen komen in opstand. Op het eerste gezicht lijkt het dat de ontevredenheid over de eigen situatie en de slechte economische vooruitzichten de drijfveer zijn. Mensen die zich bijvoorbeeld aansloten bij de 'Occupy Wall Street' beweging omschreven zichzelf als 'the 99 percent' om zich te onderscheiden van de één procent rijkste burgers in de Verenigde Staten die onevenredig veel meer verdienen dan de rest.

Maar zijn inkomensverschillen de belangrijkste reden dat mensen in opstand komen? De Occupy beweging was niet alleen gericht op verschillen in inkomsten, maar ook op de onevenredig grote *invloed* die de één procent rijkste bur-

1.5

Hoe breng je mensen ertoe hun morele gedrag te veranderen?

Naomi Ellemers en Félice van Nunspeet

Onderzoek wijst uit dat mensen sterk gemotiveerd zijn om zichzelf te zien als moreel wezen. Ze proberen te doen wat ze moreel juist vinden, ook al moeten ze daarvoor hun persoonlijke voorkeuren opzij zetten. De wens om moreel te zijn is een belangrijke drijfveer – mensen proberen moreel te handelen, zelfs als ze weten ze dat ze daardoor minder vriendelijk of intelligent lijken.

Maar de diepe wens om moreel te zijn belemmert mensen ook om in te zien in welke opzichten hun 'morele' gedrag mogelijk te wensen overlaat. Als we hun hersenactiviteit bekijken, zien we dat mensen zorgvuldig aandacht besteden aan hun morele misstappen. Als we kijken naar hun fysiologische stressreacties, zien we dat ze erg ontgaan zijn over hun morele tekortkomingen. Maar als we hen vragen uit te leggen wat ze hebben gedaan, rechtvaardigen ze meestal hun gedrag of ontkennen ze de morele implicaties van wat ze gedaan hebben. Waarom doen ze dat?

Er is mensen veel aan gelegen om moreel te handelen. Juist daarom voelen ze zich gauw in het nauw

gedreven of reageren ze defensief als ze worden geconfronteerd met hun morele tekortkomingen. Hen erop wijzen dat hun gedrag moreel verwerpelijk is, lijkt dus niet de meest effectieve manier om mensen tot *verandering* te brengen. Ze worden er alleen maar ongelukkig, vijandig en defensief van.

Hoe kunnen we – als we dit weten – mensen dan zo ver krijgen dat ze hun morele gedrag veranderen? Ze voelen zich minder in het nauw gedreven als ze ertoe worden aangezet hun morele gedrag te *verbeteren*. Door hen te vragen zich te richten op morele idealen en mogelijke oplossingen om deze te bereiken, zijn ze eerder geneigd zich hierop te richten en nemen ze zich stelliger voor om werkelijk te doen wat ze moreel juist achten.

De kans dat mensen ook echt moreel handelen is het grootst als hun gedrag in de gaten wordt gehouden door anderen die belangrijk voor hen zijn. We hopen allemaal respect te verdienen en erbij te horen, door gedrag te vertonen dat belangrijke anderen moreel juist vinden.

gers heeft op de politiek; op het feit dat de belangen, wensen en voorkeuren van zo'n kleine groep bepalend zijn voor de systemen die we ontwikkelen om samen te leven, voor elkaar te zorgen en solidariteit te betonen – of juist niet. Terwijl iedereen, ook wie het zelf goed heeft, kan zien dat dit voor velen niet werkt. De zorgen van de mensen die de straat op gaan om te protesteren zijn dus net zo goed ingegeven door de morele idealen die zij hiermee uitdragen. Ook de houding tegenover migranten is niet in de eerste plaats ingegeven door pogingen de eigen economische uitkomsten te beschermen. Integendeel, zoals we ook zullen zien in Hoofdstuk 4, blijkt dat de belangrijkste zorgen niet voortkomen uit economische concurrentiegevoelens, maar uit onzekerheid of er wel genoeg gemeenschappelijkheid zal zijn. Het is de gedachte dat migranten andere morele waarden hebben, die mensen het meest verontrustend vinden. Ze denken dat die verschillende waarden moeilijk te verenigen zijn en dat opname van migranten ten koste zal gaan van belangrijke leefregels en principes die zij onderschrijven. In ontwikkelde landen is dat de belangrijkste bron van maatschappelijke onrust (zie ook Figuur 7).

Van problemen naar oplossingen

Ook al valt sociale ongelijkheid nooit helemaal uit te bannen, toch is het zinvol na te denken over de oorzaken van die ongelijkheid en de gevolgen ervan. Wanneer we ons re-

1.6

Stress door de (in)stabiliteit van sociale hiërarchieën

Daan Scheepers

Waarom is sociale ongelijkheid zo moeilijk terug te dringen? Eén van de redenen is de fysiologische dreiging die voortkomt uit het vooruitzicht van verandering.

Uit onze experimenten blijkt dat in een situatie waarin machtsverschillen stabiel zijn mensen met weinig macht fysieke tekenen van dreiging vertonen: de bloeddruk stijgt terwijl er minder bloed in het lichaam wordt rondgepompt. Dit is ongezond en leidt tot verminderde productiviteit. Echter, in situaties waar machtsverschillen instabiel zijn zien we dezelfde fysieke dreiging juist bij mensen met veel macht. Dit verklaart ten dele waarom machtigen weinig geneigd zijn om sociale ongelijkheid terug te dringen: voor hen betekent sociale verandering dat ze hun bevoorrechte positie kunnen kwijtraken. Dit vooruitzicht alleen al is stressvol.

Uit ons onderzoek blijkt dat bovenstaande processen optreden voor zowel individuen als groepen, en zowel wanneer verschillen gebaseerd zijn op macht als op een meer symbolische status (bijvoorbeeld de ranglijst bij een sportcompetitie). Steeds geldt dat bij stabiele verschillen de stress bij de onderliggende partij zit en bij instabiele verschillen bij de bovenliggende partij.

De lichamelijke stress die mensen vertonen sluit niet altijd aan bij de gedachten en gevoelens die ze verbaal rapporteren. Ook mensen die zeggen gelijkheid belangrijk te vinden vertonen fysiologische tekenen van dreiging door instabiele verhoudingen. In één van onze experimenten vertoonden mannen een verhoogde bloeddruk wanneer zij met vrouwen spraken over de veranderende sekserollen in de samenleving. De mannen hadden geen verhoogde bloeddruk wanneer zij spraken over de huidige sekserollen in de samenleving. Toch gaven de mannen die zich bedreigd voelden op een vragenlijst juist aan dat ze weinig seksistische denkbepelden hadden. Uiteindelijk spelen fysiologische en emotionele processen dus een grotere rol bij het tot stand komen van (non-verbaal) gedrag dan verbaal geuite overtuigingen. In dit geval kan de stress die mannen ervaren bij het vooruitzicht van veranderende sekserollen een beletsel vormen om zich daadwerkelijk in te zetten voor sociale verandering. Is er hoop? Ja. Onderzoek wijst uit dat leden van dominante groepen zich wel positief kunnen voelen bij het vooruitzicht van sociale verandering. Dit is het geval wanneer mensen verandering als moreel ideaal zien, in plaats van als morele verplichting.

aliseren dat bekende aannames mythes zijn, geeft dit een ander perspectief. Door bekende problemen vanuit een nieuwe invalshoek te bekijken, komen we tot een ander begrip van de situatie waardoor nieuwe uitwegen zichtbaar worden.

Het ontmaskeren van bekende mythes maakt duidelijk dat we soms andere vragen moeten stellen dan we gewend zijn. Als economische groei niet het wondermiddel is waar velen het voor aanzien, moeten we ons afvragen welke keuzes eigenlijk gerechtvaardigd worden door economische groei voorop te stellen, wie dat doen, en waarom? Als gelijke rechten alleen een eerste stap zijn onderweg naar gelijke kansen, moeten we ons afvragen wat we kunnen doen om iedereen dezelfde mogelijkheden te bieden in plaats van verschillen te verklaren uit individuele keuzes en prestaties. Als mensen niet alleen gemotiveerd worden door de wens zich te onderscheiden van anderen, maar vooral ook ergens bij willen horen, moeten we ons afvragen hoe dat kan worden ingezet om hun gedrag te veranderen. En als sociale onrust ook voortkomt uit gevoelens van angst en dreiging die mensen hebben over het feit dat hun belangrijke waarden en morele keuzes in het geding zijn, wordt de belangrijkste uitdaging vooral daarover zekerheid te bieden.

1.7

Moraliteit, ongelijkheid en onrechtvaardigheid

Neelke Doorn en Pauline Kleingeld

In dit boek hanteren we een moreel perspectief op sociale ongelijkheid. We moeten ons dan ten eerste afvragen: wat is moraliteit precies? Moraliteit omvat de meest fundamentele regels en waarden die dienen als leidraad voor hoe we ons zouden moeten gedragen. Ethische theorieën verschillen in het uitgangspunt van waaruit de relevante criteria worden geformuleerd. Volgens sommige theorieën wordt het criterium voor juist handelen geformuleerd in termen van de resultaten van je optreden; volgens andere is het belangrijkste dat je je laat leiden door de juiste onderliggende principes. Het eerste type noemen we consequentialistisch; het tweede deontologisch. Volgens consequentialisten is een handeling juist als hij leidt tot een beter resultaat, bijvoorbeeld verbeterd algemeen welzijn. Deontologen vinden een handeling juist als deze in overeenstemming is met een goed principe of een gepaste waarde. Er is een fundamenteel verschil tussen consequentialistische en deontologische theorieën, maar ze kunnen elkaar overlappen in concrete implicaties. Een voorbeeld: toonaangevende consequentialistische én deonto-

logische theorieën stellen dat individuen de morele plicht hebben mensen in nood te helpen en het algemeen welzijn te bevorderen.

Zowel in consequentialistische als deontologische theorieën kan sociale ongelijkheid als onwenselijk of onjuist worden gezien. Vanuit een consequentialistisch perspectief zou ongelijkheid moeten worden teruggedrongen als hiermee het totale gezamenlijke welzijn wordt verbeterd. Vanuit deontologisch perspectief kan gelijkheid worden gezien als waarde op zich. Dit is een reden om ongelijkheid terug te dringen of een gelijke verdeling billijker te vinden. Niet alle moraaltheoretici beschouwen alle vormen van sociale ongelijkheid per se als onrechtvaardig. Ongelijkheid kan immers het gevolg zijn van een werkelijk vrijwillige beslissing (bijvoorbeeld een persoonlijke voorkeur voor een minimalistische levensstijl). Dan is het vanuit moreel opzicht slechts vereist onrechtvaardige ongelijkheid terug te dringen. In dit boek wordt onderzocht welke soorten ongelijkheid er spelen in verschillende domeinen, en welke als onrechtvaardig moeten worden gezien.

De opzet van dit boek

De hoofdstukken in dit boek richten zich op oorzaken en gevolgen van sociale ongelijkheid, door een perspectief aan te nemen dat te vaak op de achtergrond is gebleven. Dit gaat verder dan individualistische economische benaderingen. We besteden expliciet aandacht aan het collectief en de belangen van maatschappelijke groepen in het ontstaan en oplossen van sociale ongelijkheid (zie Kader 1.6). Hierbij zoeken we de toegevoegde waarde van een *moreel* perspectief. De centrale vraag is: krijgen mensen wel een gelijkwaardige behandeling, en als dat niet zo is, hoe kom je tot een rechtvaardiger verdeling met de kracht van morele argumenten: de wil om het goede te doen (zie Kader 1.7)?

De eerste twee hoofdstukken richten zich op de manier waarop dit perspectief een ander inzicht geeft in de manier waarop ongelijkheid tot uitdrukking komt in ons *onderwijs* en *werk*, en welke effecten ongelijkheid kan hebben op onze *gezondheid*. De ongelijkheid tussen verschillende groepen in de samenleving komt aan de orde in het hoofdstuk over *migratie*. En als laatste bekijken we wat deze zienswijze oplevert bij het nadenken over ongelijkheid tussen wereldden ten aanzien van de oorzaken en gevolgen van *klimaatverandering*.

Voor al deze onderwerpen geven we aan wat de meerwaarde is van een moreel perspectief. Als alle mensen hun eigen belangen nastreven ontstaat niet vanzelf een betere wereld

voor iedereen. Als er grote ongelijkheid is onder mensen die met elkaar samenleven zijn er ook grote kosten en risico's waar iedereen uiteindelijk last van heeft. We laten zien welke onbewuste processen hierin een rol spelen. Zo wordt duidelijk dat het inzetten van economische prikkels waarmee alle mensen hun eigen afwegingen maken geen afdoende oplossing biedt. De enige manier om sociale ongelijkheid aan te pakken is door te erkennen dat niet iedereen gelijke kansen heeft. Pas als we ons afvragen hoe we kunnen zorgen dat iedereen eerlijk behandeld wordt, weten we wat ons te doen staat.

2

Onderwijs en werk

Jojanneke van der Toorn

Ongelijkheid op de arbeidsmarkt kent vele gezichten. Etnische minderheden komen moeilijker aan een baan dan de etnische meerderheid en zijn oververtegenwoordigd in laagbetaalde sectoren. Vrouwen dringen met moeite door tot hoge posities en ontvangen in Nederland gemiddeld nog steeds zestien procent minder loon dan mannen voor hetzelfde werk. Laagopgeleiden zitten vaker zonder werk dan hoogopgeleiden, het arbeidspotentieel van ouderen en mensen met een functiebeperking blijft onderbenut, en seksuele minderheden voelen zich minder thuis op het werk dan heteroseksuelen. Ook in het onderwijs zijn dit soort verschillen te zien. Etnische minderheden en kinderen uit een lager sociaal-economisch milieu presteren minder goed en stromen minder vaak door naar het hoger onderwijs. Meisjes worden minder vaak opgeleid in technische beroepen. En wie denkt dat alle emancipatiemaatregelen deze trends keren, komt van een koude kermis thuis: sociale en economische ongelijkheid tussen deze groepen in de samenleving groeit over de hele wereld.

2.1

Inkomensverschillen

Irene van Staveren

Waarom verdient de een zoveel meer dan de ander? Dit verschil is toe te schrijven aan meerdere factoren. Allereerst vinden we dat mensen compensatie verdienen voor de extra tijd en moeite die ze in hun opleiding hebben gestoken. Als je langer naar school bent gegaan, moeten de in die tijd gederfde inkomsten vereffend worden in wat je vervolgens gaat verdienen. Maar in veel beroepen staat het loon in geen enkele verhouding tot deze kosten (opportunity costs). Een tweede factor heeft te maken met vraag en aanbod voor bepaalde beroepen. Door socialisatie, verwachtingen en 'voorsorteren' op stereotype onderwijsterreinen zijn arbeidsmarkten gesegmenteerd. Daardoor hebben sommige groepen een heel beperkte keus in beroepen en weinig carrièrekansen. Een voorbeeld is het feit dat in de meeste landen de werkende vrouwen bijna alleen maar in drie beroepen te vinden zijn: lerares, verpleegster en secretaresse. Het grote aanbod van arbeidskrachten drukt de lonen in deze beroepen. Een derde factor is kunstmatig gecreëerde schaarste. Verschillende topberoepen houden het aanbod van arbeidskrachten beperkt

door beperkingen in het onderwijsstelsel – zoals een numerus fixus voor de medicijnenstudie – of door professionele barrières om toe te treden tot een vak, bijvoorbeeld de verplichting een rechtbankexamen af te leggen om advocaat te worden. Een vierde factor ligt in de statusverschillen tussen soorten banen. Werk met een hoge status verdient doorgaans goed, ook als het niet duidelijk gerechtvaardigd is op grond van de onderliggende productiviteit. Beyoncé verdient een veelvoud van een even getalenteerde zangeres die evenveel uren werkt maar het niet heeft gemaakt en in kleine clubs optreedt voor een schamel inkomen. Dit noemen we het 'winner-takes-all effect' – het leeuwendeel van de inkomsten vloeit naar de top, waarbij weinig overblijft voor anderen die het net niet halen. Ook al is de relatie tussen inspanning en productiviteit zwak, we zetten geen vraagtekens bij inkomensverschillen tussen mensen. We bewonderen juist de rijken en vinden dat de armen hun situatie aan zichzelf te wijten hebben. Op die manier rechtvaardigen we ongelijkheid.

Individuele verantwoordelijkheid en de 'business case'

In het publieke debat wordt erkend dat ongelijkheid in onderwijs en werk volgens groepslijnen loopt. De kranten staan bol van berichten over ongelijke uitkomsten tussen groepen in de samenleving, zoals het 'glazen plafond', de loonkloof en etnische achterstand op de arbeidsmarkt. Maar de verklaringen die voor deze vormen van ongelijkheid worden aangedragen zijn gericht op het individu: We zijn geneigd oorzaken te zoeken in de persoonlijke keuzes, kwaliteiten en gedrag van degenen die deze achterstand hebben. Etnische minderheden zouden ongemotiveerd zijn, de taal niet goed spreken of niet de juiste diploma's hebben. Vrouwen zouden leiderschapsvaardigheden missen of voorrang geven aan het gezin. Individuen worden daarmee verantwoordelijk gehouden voor de achterstand van hun groep.

Een vaak gehoord argument is dat deze mensen alles kunnen bereiken – als ze het maar echt zouden willen – omdat hen niets in de weg ligt. Dit weerspiegelt ons sterke geloof in de samenleving als 'meritocratie', waarin de plek van elk individu alleen wordt bepaald door eigen verdiensten (merites). Daarbij gaan we ervan uit dat mensen een grote invloed kunnen uitoefenen op hun levensloop en dat zaken als afkomst en groepslidmaatschap (zoals etniciteit, geslacht of seksuele voorkeur) daarbij nauwelijks of geen rol spelen. Deze denkwijze weerspiegelt een sterk geloof in de mogelijkheid vooruit te komen in de wereld ('van kranten-

2.2

Mythe van gelijke kansen

Gwen van Eijk

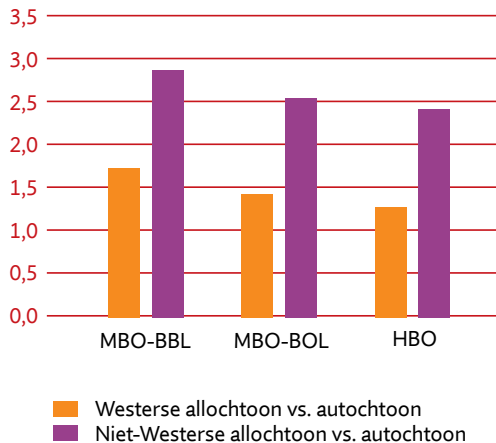
Bestaande sociale ongelijkheid wordt wel gerechtvaardigd met het argument dat iedereen dezelfde mogelijkheden heeft om sociaal-economisch succes te bereiken. Een ongelijk resultaat zou een afspiegeling zijn van een verschil in inspanning: iedereen heeft in principe hetzelfde vertrekpunt, maar de één werkt harder en verdient uiteindelijk meer dan anderen die minder hard werken. Dit argument wortelt in de overtuiging dat onze samenleving een meritocratie is – dat mensen worden beloond naar hun verdiensten, niet naar hun sociale achtergrond. Zulke overtuigingen vinden we in het culturele narratief van bijvoorbeeld de 'American Dream' of de bewondering voor de 'selfmade man' en 'de krantenjongen die miljonair is geworden'. Maar zulke overtuigingen en narratieven verdoezelen dat de kansen niet gelijk verdeeld zijn. De kansen op succes en mobiliteit in sociaal-economisch opzicht zijn nog steeds deels afhankelijk van de sociaal-economische status van de ouders (beroep, opleiding, inkomen). Kinderen van

hoger opgeleide en beter betaalde ouders doen het gemiddeld beter dan kinderen van lager opgeleide en lager betaalde ouders. Ouders met meer opleiding, inkomen en andere waardevolle middelen kunnen meer of anders investeren in hun kinderen, en daarmee hun sociaal-economische prestaties bevorderen. De mobiliteit van generatie op generatie is beperkter en de rol van klasse sterker dan we meestal denken. Ongelijke uitkomsten hangen dan ook samen met ongelijke kansen. Dit geldt niet alleen in samenlevingen met grote ongelijkheid, zoals de Verenigde Staten, maar ook in vrij egalitaire samenlevingen zoals Nederland. Verder blijkt uit onderzoek dat mobiliteit van generatie op generatie moeilijker gaat in landen met grotere ongelijkheid (dit wordt 'de Great Gatsby-curve' genoemd), en dat mobiliteit moeilijker te realiseren is naarmate de ongelijkheid in een land toeneemt. Mensen met een kansarme achtergrond moeten meer obstakels overwinnen om sociaal-economisch succes te boeken.

jongen tot miljonair!'). We vinden het fijn om zo te denken, omdat we dan trots kunnen zijn op onze eigen successen als het goed met ons gaat en hoop houden op een betere toekomst als dat niet zo is. Maar de keerzijde is dat mensen die minder succes hebben hiervan zelf de schuld krijgen. Heb je een laagbetaalde baan? Dan heb je waarschijnlijk de verkeerde keuzes gemaakt en zal je ook wel niet goed genoeg je best hebben gedaan op school.

Ook als het om oplossingen gaat, wordt vaak op deze manier, vanuit individuen, geredeneerd. Zo merkte Premier Rutte onlangs op dat de oplossing voor discriminatie van etnische minderheden op de arbeidsmarkt bij allochtonen zélf ligt: 'Je moet je invecchten.' Op de constatering dat mannen meer betaald krijgen voor hetzelfde werk volgt vaak de aanbeveling dat vrouwen moeten leren beter over hun salaris te onderhandelen. Harder werken, niet zeuren en vooroordelen bestrijden door het tegendeel te bewijzen: ook voor andere groepen zijn dergelijke motto's bekende kost. Een populaire manier om ongelijkheid op de arbeidsmarkt te bestrijden is dan ook om meer nadruk te leggen op *eigen verantwoordelijkheid*, met name voor het volgen van een goede opleiding. We denken vaak dat er een direct verband is tussen opleiding en beloning: met meer kennis kun je een beter betaalde baan krijgen (maar zie Kader 2.1). Onderwijs wordt dus gezien als de sleutel tot succes. Deze gedachte komt voort uit ons vooruitgangdenken gekoppeld aan een

Figuur 3

Relatieve kans op werkloosheid

Bron: ROA (2016), Schoolverlaters tussen Onderwijs en Arbeidsmarkt, ROA-R-2016/2

sterk vertrouwen in de kenniseconomie. Kenniswerkers worden daarin hoger gewaardeerd en beter betaald dan beoefenaars van ambachtelijke en dienstverlenende beroepen – al kun je je afvragen of dat terecht is.

Hiernaast wordt vaak een *instrumentele aanpak* gehanteerd om ongelijkheid in het onderwijs en op de arbeidsmarkt te verminderen. Om het belang van diversiteit te onderstrepen en zo meer vrouwen en minderheden toegang tot onderwijs en werk te verschaffen, wordt gewezen op de winst die dit oplevert. Zo wordt bijvoorbeeld benadrukt dat bedrijven financieel beter af zijn met een divers werknemersbestand omdat diverse teams creatiever en productiever zouden zijn – de befaamde ‘business case’ voor diversiteit.

Ongelijke kansen

Het huidige debat richt zich dus vooral op individuele en instrumentele factoren. Deze worden gebruikt om ongelijkheid tussen groepen in onderwijs en werk te verklaren en om tot oplossingen te komen. Maar wanneer we beter kijken, zien we dat er van werkelijk gelijke kansen geen sprake is. Ook als ze dezelfde opleiding hebben afgerond, hebben leden van etnische minderheidsgroepen bijvoorbeeld een grotere kans om werkloos te worden dan autochtone Nederlanders (zie Figuur 3). Afkomst en groepslidmaatschap zijn mede bepalend voor succes in onderwijs en werk, en

het beeld van de meritocratie waarin iedereen zijn of haar individuele potentieel ten volle kan realiseren is niet correct. Dat vraagt om oplossingen die zich niet alleen richten op individuele keuzes en mogelijkheden, maar ook rekening houden met verschillen tussen deze groepen in de samenleving en de kansen die ze krijgen.

De relatie tussen achtergrond en succes in onderwijs en werk

Het idee dat het volgen van een goede opleiding betere uitkomsten oplevert gaat niet helemaal op. Sommige mensen worden miljonair zonder specifieke vooropleiding – bijvoorbeeld omdat ze het familiebedrijf kunnen overnemen of omdat ze popster of model zijn. Anderen steken juist enorm veel energie in hun opleiding en ontwikkeling, maar slagen er niet in een goede baan te vinden. Deze verschillen zijn niet alleen aan individuele factoren te wijten. De relatie tussen een hoger opleidingsniveau en meer inzet enerzijds, en succes op de arbeidsmarkt anderzijds is verre van perfect. Bovendien is deze relatie voor bepaalde groepen nog minder sterk dan voor andere. Verschillende groepen in de samenleving hebben duidelijk verschillende kansen om een hogere opleiding te volgen, een beter betaalde baan te krijgen, of in een beroep met een hoog aanzien terecht te komen (zie Kader 2.2).

Volgens onderzoek door de Organisatie voor Economische

2.3

'Gelijke kansen' in markten

Irene van Staveren

Markten resulteren in ongelijke uitkomsten. Natuurlijk is niet elke ongelijkheid ook onbillijk. Twee mensen met dezelfde opleiding kunnen bijvoorbeeld een verschillend inkomen hebben omdat de één veel uren werkt, terwijl de ander liever meer vrije tijd heeft. Als mensen andere prioriteiten stellen in het leven kan dit leiden tot inkomensverschillen. Maar er spelen ook andere mechanismen waardoor gelijke kansen er niet toe leiden dat mensen gelijke uitkomsten kunnen realiseren. Hiervoor zijn diverse redenen. Allereerst speelt toeval een rol: sommige mensen hebben geluk met hun talenten of fysieke mogelijkheden. Op de markt wordt elk voordeel beloond, ongeacht of het is verkregen door toeval of eigen verdienste. Ten tweede functioneren markten op basis van concurrentie, en daarbij gaat het om winnen. Samenwerking met minder bedeelden of hulp aan kansarme groepen is bovendien niet lonend. Integendeel. En dat is de derde reden waarom markten ongelijkheid in de hand werken: strategisch gedrag leidt tot allianties van de meest bevoorrechte individuen. Samen kun-

nen ze lobbyen voor gunstige regelgeving en door hun krachten te bundelen kunnen ze de overhand krijgen op andere bedrijven. Mettertijd vertoont zelfs een totaal vrije markt met mededinging daarom een tendens richting oligopolie. Daarin hebben enkele bedrijven de macht om de prijzen hoog te houden en barrières op te werpen voor potentiële nieuwe concurrenten. Een laatste reden waarom markten de neiging hebben ongelijkheid te veroorzaken, is de opeenstapeling van voordelen, wat het mogelijk maakt meer risico's te nemen met een grotere buffer tegen onzekerheid. De keerzijde hiervan is dat de nadelen zich opstapelen bij degenen met minder talent, minder middelen, een lagere opleiding en een slechtere gezondheidssituatie. In een marktsituatie zijn gelijke kansen dus geen garantie voor gelijke uitkomsten. Om grote ongelijkheid te voorkomen is het dan ook nodig om markten voortdurend te corrigeren, bijvoorbeeld door herverdeling, regelgeving en het aanbieden van openbare goederen.

2.4

Interventies in de vroege jeugd

Kate Pickett

Over het hele politieke spectrum is men het er over eens dat kinderen gelijke kansen moeten hebben in het leven. Alle kinderen zouden dezelfde mogelijkheden moeten krijgen om hun capaciteiten te realiseren. Maar het heeft geen zin om gelijke kansen te propageren als je geen aandacht besteedt aan inkomensongelijkheid. Onderzoek wijst steevast uit dat kinderen uit armere gezinnen vanaf hun geboorte kampen met een opeenstapeling van nadelen. De kans is groter dat ze een laag geboortegewicht hebben of te vroeg ter wereld komen, ongezond zijn of zich traag ontwikkelen, minder goed voorbereid zijn om naar school te gaan en daar slechter presteren. Als het leven een wedloop is, worden sommige kinderen geboren met gewichten aan hun benen. Uit de UK Millennium Cohort Study bleek dat kinderen die op de leeftijd van negen maanden een achterstand hadden in hun motorische ontwikkeling een grotere kans hadden ook een achterstand op te lopen in hun cognitieve ontwikkeling en meer gedragsproblemen hadden als ze

vijf jaar waren. Tegen de tijd dat ze naar school gingen, liepen arme kinderen bijna een jaar achter op kinderen uit de middenklasse. Dit komt niet omdat arme ouders de ontwikkeling van hun kinderen minder belangrijk vinden. Maar ouders met een lager inkomen staan wel meer onder druk, wat leidt tot meer problemen met geestelijke gezondheid, alcohol- en drugsgebruik, lange werktijden, spanningen in het gezin en schulden. Investeringsprogramma's voor kleine kinderen en steun voor jonge gezinnen kunnen helpen voorkomen dat achterstanden worden overgedragen op de volgende generatie. Nog veel beter zou het zijn de inkomensongelijkheid die aan de basis ligt van dit soort problemen terug te dringen. Uit internationale vergelijkingen blijkt duidelijk dat het een stuk slechter is gesteld met kinderwelzijn in landen met grotere inkomensongelijkheid. Zelfs in rijke ontwikkelde landen waar de ongelijkheid de laatste jaren is toegenomen, is het welzijn van kinderen achteruit gegaan.

2.5

Hoe groepstereotypen individuele kansen beperken

Belle Derks

Dat bepaalde groepen ondervertegenwoordigd zijn in werk en onderwijs wordt vaak toegeschreven aan verschillen in persoonlijke keuzes, belangstelling of vaardigheden. Hiermee wordt vaak verklaard waarom zo weinig vrouwen te vinden zijn in leidinggevende functies, of in wetenschappelijke en technische beroepen, of waarom kinderen uit etnische minderheidsgroepen minder vaak een opleiding volgen in het hoger onderwijs. Uit psychologisch onderzoek blijkt echter dat stereotypen over groepen mensen een grote invloed hebben op de mogelijkheid van individuen om hun optimale potentieel te realiseren en op de keuzes die ze maken. Mensen worden op allerlei manieren beïnvloed door stereotypen over gender (vrouwen zijn gezinsgericht, mannen carrièregericht), etniciteit (etnische groepen verschillen van elkaar in intelligentie) of seksuele geaardheid (homo's zijn theatraal).

Ten eerste bepalen stereotypen hoe wij andere mensen waarnemen, vaak zonder dat we dit doorhebben. Bijvoorbeeld: omdat volgens het stereotype vrouwen minder leiderschapskwaliteiten zouden bezitten dan mannen, moet een vrouw meer bewijs leveren van haar vaardigheden dan een man om even geschikt te worden geacht voor een leidinggevende functie.

Ten tweede fungeren stereotypen zelfs als norm, met name in het geval van gender. Vrouwen die zich dominant gedragen of mannen die emoties tonen, doorkruisen niet alleen onze verwachtingen, maar

druisen in tegen wat we gepast vinden. Er wordt dan ook erg negatief aangekeken tegen vrouwen en mannen die uit hun genderrol stappen: een vrouwelijke manager wordt 'bazing' gevonden, een man die voor de kinderen zorgt is een 'watje'. Zo vormen genderstereotypen een sterke kracht die mannen en vrouwen ertoe aanzet om zich aan te passen aan hun sociale rol (bijvoorbeeld: vrouwen gaan minder werken nadat ze een kind hebben gekregen, mannen niet).

Ten slotte kunnen stereotypen door een proces dat 'stereotype-dreiging' genoemd wordt een rechtstreekse rem zetten op de individuele motivatie en prestaties. Uit een groot aantal experimentele onderzoeken blijkt dat mensen minder in staat zijn goed te presteren op cognitieve taken als ze herinnerd worden aan negatieve stereotypen over hun groep. Of dit nu expliciet gebeurt (grapjes over de ontbrekende wiskundevaardigheden van vrouwen) of subtiel (zwarte studenten verzoeken hun ras aan te geven op een intelligentietest), het stereotype beeld roept negatieve emoties op die het werkgeheugen in beslag nemen. En mettertijd ondermijnt de stress van stereotype-dreiging de motivatie om goed te presteren, waardoor mensen minder waarde gaan hechten aan domeinen waarin voor hen negatieve stereotypen gelden. In plaats daarvan richten ze zich op domeinen die volgens het stereotype beter bij hen passen. Het moeten weerleggen van het negatieve stereotype vormt een extra belasting, die ze op deze manier kunnen vermijden.

Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) hangt het succes dat kinderen hebben in onderwijs en werk samen met de sociaal-economische status van hun ouders, waaronder het inkomen. Kinderen uit gezinnen met een laag inkomen kunnen minder gemakkelijk de kosten van een studie opbrengen, ook al zijn ze slim genoeg om naar de universiteit te gaan. Ouders die meer geld hebben kunnen hun kinderen helpen een goede opleiding te volgen, zelfs als ze niet zo goed kunnen leren, bijvoorbeeld door te betalen voor bijles of examentraining. Zelfs in landen waar iedereen vrije toegang heeft tot goed onderwijs (zoals in Nederland), heeft het inkomen van de ouders nog steeds invloed op het succes van hun kinderen.

Deze verschillen tussen groepen in de samenleving leiden ertoe dat sommigen in hun opleiding en loopbaan allerlei obstakels moeten overwinnen, terwijl anderen vaker een steuntje in de rug krijgen. Zelfs als de afzonderlijke voor- en nadelen niet heel groot zijn, stapelen ze zich in de loop der tijd op. Wie meer middelen en ondersteuning heeft, kan zich veroorloven meer risico's te nemen of een buffer op te bouwen om onzekere periodes te overbruggen. Zo wordt het ook gemakkelijker nieuwe kansen te benutten. Maar degenen die het allemaal nét redden, omdat ze minder talent, minder geld, minder scholing of een slechtere gezondheid hebben, kunnen dit niet (zie Kader 2.3 en 2.4). Het verschijnsel dat mensen die beter af zijn ook keer op keer

meer kansen krijgen – waardoor kleine verschillen over de tijd toenemen – wordt wel het ‘Mattheus-effect’ genoemd. Zelfs als kansen op papier gelijk zijn, zijn ze in de praktijk meestal ongelijk, omdat stereotypen onze verwachtingen vormen en onze waarneming kleuren.

Stereotypering en vooroordelen

Iedereen heeft de neiging algemene beelden van groepen te gebruiken om individuen te beoordelen. Door deze *stereotypering* maken we onze complexe wereld overzichtelijk, maar het leidt ook tot *vooroordelen* die soms ver van de werkelijkheid afstaan. Stereotype beelden kleuren onze waarneming. Kinderen van laagopgeleide ouders krijgen bijvoorbeeld vaker een laag schooladvies, ook al presteren ze goed op school. Als Fatima een fout maakt denken we al gauw dat ze het niet kan, als Sophie een fout maakt heeft ze niet goed opgelet. Zelfs als mensen het beter blijken te doen dan we hadden verwacht, kan het stereotype tegen hen werken. Zo worden vrouwelijke leidinggevenden die zich directief opstellen bazig gevonden en negatief gewaardeerd, terwijl ditzelfde gedrag bij mannen tot een positieve waardering leidt. Ten slotte kan het besef dat anderen negatieve verwachtingen over de groep hebben prestaties van individuele groepsleden ondermijnen. Dit noemen we ‘stereotype-dreiging’ (zie Kader 2.5).

Niet alleen *expliciete* vooroordelen, maar ook *impliciete*

2.6

Voorkeuren van mannen en vrouwen: een kwestie van aanleg en opvoeding

Sabine Roeser

Op het werk zijn vrouwen nog steeds in het nadeel ten opzichte van mannen: ze verdienen minder voor hetzelfde werk en hebben minder kans om een hoge functie te bereiken. Vanwege de genderstereotypen waarmee ze te maken krijgen, dragen vrouwen zelf ook bij aan deze ongelijkheid door andere carrière- en gezinskeuzes te maken dan mannen. Wat zijn de oorzaken van deze verschillen?

Volgens 'verschil' feministen zijn vrouwen gewoon anders dan mannen en hebben ze daarom andere wensen. Zulke verschillen moeten worden gevierd en geherwaardeerd. Zorg voor kinderen en gezinsleden zou bijvoorbeeld even hoog gewaardeerd moeten worden als een carrière buitenshuis. Liberale feministen zijn het ermee eens dat we op deze manier bepaalde vormen van ongelijkheid de wereld uit kunnen helpen. Anderzijds waarschuwen ze dat we niet te gemakkelijk moeten aannemen dat vrouwen echt andere wensen hebben dan mannen. Ze benadrukken dat onze cultuur zulke sterke verwachtingen en rolmodellen creëert en bestendigt, dat onze voorkeuren, verlangens en aspiraties zich daaraan aanpassen.

Veel tekenen wijzen erop dat genderrollen grotendeels sociaal geconstrueerd zijn. Overtuigingen over de ware aard van mannen en vrouwen zijn heel anders op verschillende plaatsen en in verschillende tijden. Ze zijn dus niet te definiëren zonder te verwijzen naar een culturele en historische context. Ook tussen vrouwen onderling zijn er grote verschillen in wat ze willen in het leven. En er zijn veel vrouwen die zich niet gedragen volgens verwachtingen in de samenleving. Wat het betekent om vrouw te zijn, valt dus niet onder één noemer te vatten.

Genderverschillen zijn het resultaat van zowel aanleg als opvoeding. Het streven naar gendergelijkheid betekent echter niet dat iedereen hetzelfde moet zijn. Het kan ook inhouden dat iedereen de kans krijgt om zich op een passende manier te ontwikkelen, ongeacht geslacht of gender. Dit betekent dat we ons moeten verzetten tegen verwachtingen die op gender gebaseerd zijn en geen aannames kunnen maken over de keuzes die mannen en vrouwen maken wat betreft hun carrière- en gezin.

vooroordelen kunnen leden van etnische groepen, vrouwen of seksuele minderheden parten spelen. Dit is vaak nog lastiger omdat mensen zich niet bewust zijn dat dit gebeurt, en impliciete vooroordelen zelfs het gedrag kunnen beïnvloeden van mensen die oprecht proberen iedereen gelijk te behandelen. Impliciete vooroordelen hebben vooral invloed op beoordelingen in ambigue en complexe situaties waar mensen afgaan op hun gevoel, of op de algemene indruk die ze van een ander krijgen.

Dit is bijvoorbeeld onderzocht in sollicitatiegesprekken waarbij een witte interviewer een zwarte kandidaat moet beoordelen. Een interviewer die zich minder op zijn gemak voelt bij een zwarte kandidaat is onbewust geneigd minder aanmoedigend non-verbaal gedrag te vertonen. Dit is te zien doordat de interviewer minder oogcontact maakt of minder tijd neemt om antwoorden van de kandidaat af te wachten. Hierdoor ontstaat een zogeheten *zelfvervullende voorspelling* waarbij de kandidaat zich minder op zijn of haar gemak voelt, zich minder goed presenteert en zo de negatieve verwachting van de interviewer bevestigt. Onderzoek heeft laten zien dat dit soort onbewuste processen ertoe leiden dat leden van ondervertegenwoordigde groepen niet optimaal presteren in allerlei opleidings- en werksituaties. Op de lange termijn kan de blootstelling aan stereotype verwachtingen en impliciete vooroordelen ertoe leiden dat mensen minder gemotiveerd raken of hun ambities aan-

passen aan de mogelijkheden die ze zien (zie Kader 2.6). Als meisjes maar vaak genoeg te horen krijgen dat techniek iets voor mannen is, dan zullen zij minder geneigd zijn een technisch beroep te kiezen. Deze min of meer onzichtbare processen dragen eraan bij dat ongelijkheid in stand wordt gehouden door zowel leden van bevoordeelde als leden van benadeelde groepen.

De paradox van gelijkheid

Aan de ene kant laat onderzoek duidelijk zien dat gelijke capaciteiten, inspanningen en prestaties tot verschillende uitkomsten leiden door de opeenstapeling van de kleine voordelen of nadelen die stereotype verwachtingen met zich meebrengen. Aan de andere kant zijn veel pogingen om mensen gelijk te behandelen gebaseerd op de veronderstelling dat we in staat zijn individuele verdiensten en mogelijkheden objectief te beoordelen. De overtuiging dat dit mogelijk is, kan in sommige gevallen de situatie zelfs verergeren. Als organisaties bijvoorbeeld de nadruk leggen op individuele prestaties en zeggen open te staan voor diversiteit, dan zijn managers eerder geneigd te denken dat ze objectief zijn in hun beoordelingen. Dat maakt ze minder alert op de mogelijkheid dat stereotype verwachtingen hun oordelen kleuren, waardoor medewerkers in feite meer last hebben van impliciete vooroordelen. Dit wordt wel de 'paradox van gelijkheid' genoemd.

Al met al zijn er genoeg aanwijzingen dat het openstellen van opleidingsmogelijkheden niet voldoende is om ongelijkheid op de arbeidsmarkt op te heffen. In elke loopbaanfase blijven stereotypen en vooroordelen van invloed op de kansen die individuen krijgen om te laten zien wat ze kunnen en beloond te worden voor hun prestaties.

De keuze en waardering van beroepen

Er is een groot verschil in de manier waarop beroepen gewaardeerd en beloond worden, zelfs als daarvoor hetzelfde opleidingsniveau vereist is. Een baan bij de overheid levert bijvoorbeeld minder op dan een soortgelijke functie in het bedrijfsleven. We zien dat etnische minderheden en vrouwen oververtegenwoordigd zijn in de servicesector en bij de overheid. In technische functies en in het bedrijfsleven zijn meer mannen te vinden. Salarisverschillen zijn hiermee deels te verklaren, maar de keuze voor een bepaald beroep of sector is minder vrij dan je op het eerste gezicht zou denken. Mensen kiezen voor die beroepen waarin ze verwachten succesvol te zijn en werk te kunnen vinden, omdat het bij het stereotype van hun groep past.

Vrouwen kiezen vaker een parttime functie of nemen genoegen met een baan zonder veel loopbaanmogelijkheden, omdat ze geacht worden het grootste deel van de zorgtaken in het gezin op zich te nemen. En beroepen waarin vrouwen oververtegenwoordigd zijn worden systematisch

lager gewaardeerd en beloond dan beroepen die gedomineerd worden door mannen. Dat heeft niet zoveel te maken met de kenmerken van het beroep of de eisen die worden gesteld. Als gevolg van dit verschijnsel, dat ook wel 'de wet van Sullerot' wordt genoemd, zien we bijvoorbeeld ook dat het aanzien en het salaris van een beroep daalt naarmate er meer vrouwen werkzaam zijn, zoals bij de rechterlijke macht en in de medische sector.

Een moreel perspectief

Kansen in het onderwijs en op de arbeidsmarkt worden dus niet alleen bepaald door eigen verdienste. Mensen moeten onder verschillende omstandigheden dezelfde prestaties leveren, en de keuzes die mensen kunnen maken worden begrensd door de groepen waartoe ze behoren. Dit is gedeeltelijk het gevolg van onbewuste processen, die zowel door bevoorrechte als benadeelde groepen in stand worden gehouden. Wat betekent dit als we ongelijkheid willen verminderen?

Het besef dat groepen verschillen in het succes dat ze hebben in onderwijs en werk is niet voldoende om er iets aan te doen. Ten eerste zijn mensen geneigd om ongelijkheid te rationaliseren. We geloven nu eenmaal graag dat de wereld om ons heen rechtvaardig is en sluiten om die reden onze ogen voor onrecht (zie Kader 4.2). Ten tweede is de werking van impliciete vooroordelen vaak onbewust en onbedoeld.

Effecten van vooroordelen zijn daarom niet uit te bannen door te besluiten dat iedereen een gelijke behandeling verdient. Ten derde vinden we het extra pijnlijk onze eigen tekortkomingen onder ogen te zien als het ons niet lukt ons te gedragen volgens morele waarden die we belangrijk vinden – zoals een rechtvaardige behandeling voor iedereen (zie Kader 1.3 en 1.5). Het is dan gemakkelijker je te richten op wat eerlijk lijkt op individueel niveau, in plaats van wat oneerlijk is op groepsniveau (zie Kader 3.2).

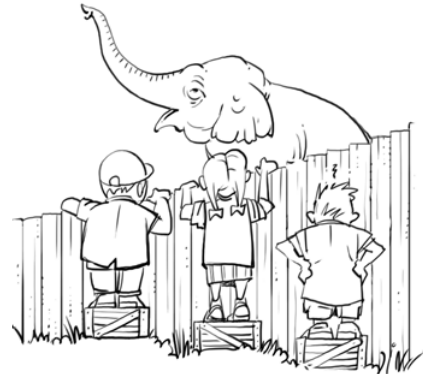
Gelijkheid versus gelijkwaardigheid

Zelfs als duidelijk is *dat* er iets moet gebeuren, geeft dat nog niet aan *wat* er moet gebeuren of wie iets moet doen. Moet de overheid regels opleggen of moeten we het aan werkgevers overlaten? Ligt de oplossing in anoniem solliciteren of in doelgroepenbeleid?

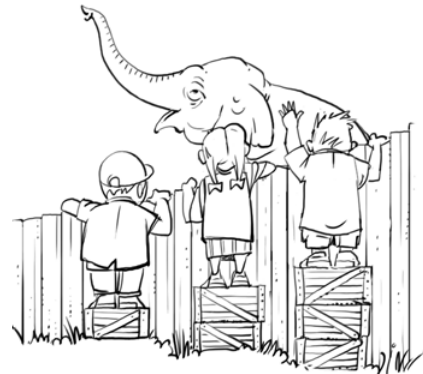
Om deze vragen te kunnen beantwoorden, moeten we onderscheid maken tussen gelijkheid en gelijkwaardigheid. Het verschil tussen deze begrippen zit in de aandacht voor de *uitgangssituatie* waarin mensen zich bevinden (zie Figuur 4). Krijgt iedereen dezelfde behandeling, dan gaan we voorbij aan de ongelijke startpositie van verschillende groepen en de ongelijke obstakels die hen in de weg staan, en hebben ze feitelijk geen gelijke kansen, zoals in het bovenste deel van Figuur 4. Soms is dus een ongelijke behandeling nodig om mensen gelijkwaardige kansen te bieden, zoals in

Figuur 4

Gelijkheid versus gelijkwaardigheid

Gelijkheid

Gelijkwaardigheid

het onderste deel van Figuur 4. Dit is de gedachte achter proactieve maatregelen zoals doelgroepenbeleid. Om te besluiten wat nodig is om iedereen gelijke kansen te bieden moeten we dus eerst in kaart brengen welke zichtbare en minder zichtbare obstakels er zijn en wie hier (vooral) mee te maken hebben.

Wat kun je doen?

Gelijke kansen in het onderwijs en op de arbeidsmarkt komen binnen bereik als we aan een aantal voorwaarden voldoen. Eerst moeten we erkennen dat toegankelijkheid van onderwijs *niet voldoende* is om ongelijkheid op de arbeidsmarkt te verminderen. Daarnaast moeten we ons afvragen of de 'keuzes' die mensen maken hun eigen wensen weer spiegelen of het gevolg zijn van *stereotiepe verwachtingen*. Tenslotte moeten we ons richten op de *oorzaken* van gelijke kansen, in plaats van de gevolgen ervan te bestrijden. Als het lukt mensen aan het begin van hun loopbaan een meer gelijke startpositie te geven, zijn ze beter in staat zelf gebruik te maken van de kansen die er zijn. Dan is er minder noodzaak voor compensatiemaatregelen achteraf – die vaak oneerlijk aanvoelen. Investeren in de ontwikkeling van kinderen in de vroegste kinderjaren biedt de beste mogelijkheid om het doorgeven van achterstand van generatie op generatie te doorbreken (zie Kader 2.4).

Als het op die manier lukt het succes van minderheidsgroe-

pen op de arbeidsmarkt te vergroten, zal dit uiteindelijk ook expliciete en impliciete vooroordelen over deze groepen verminderen. Op de korte termijn vraagt dit om heldere keuzes, de bereidheid te investeren in de toekomst en een zorgvuldige communicatie. Doelgroepenbeleid voelt als oneerlijke bevoordeling zolang niet duidelijk is met welke obstakels deze mensen te maken hebben. Het aanhalen van instrumentele argumenten, zoals de 'business case for diversity', als belangrijkste motivatie is riskant. Dit suggereert dat er op korte termijn winst te behalen is, maar het vergroten van diversiteit is een kwestie van lange adem en kan in eerste instantie vooral kosten met zich meebrengen. Meer steun is te verwachten voor een diversiteitsbeleid dat is ingegeven door morele argumenten. Mensen zijn vaak best bereid te doen wat rechtvaardig is in een bredere sociale, historische en morele context, ook al levert het hen zelf niet direct iets op. In het debat over ongelijkheid in onderwijs en werk wordt de nadruk gelegd op de individuele verantwoordelijkheid van mensen voor hun situatie terwijl hun groepslidmaatschap erg bepalend is voor succes in opleiding en carrière. Om werkelijk gelijke kansen te creëren, is het van belang ook aandacht te hebben voor de morele argumenten die er zijn om op groepsniveau maatregelen te nemen.

3

Gezondheid

Félice van Nunspeet

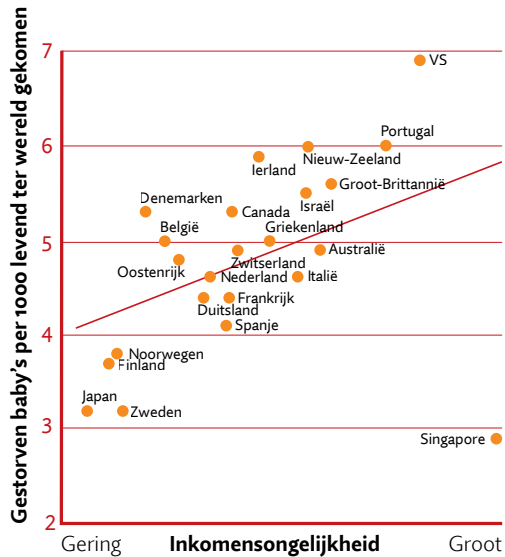
Sociale ongelijkheid heeft allerlei gevolgen. In dit hoofdstuk kijken we naar de gevolgen ten aanzien van de geestelijke en lichamelijke gezondheid. In landen met een grotere inkomensongelijkheid is zowel de lichamelijke als geestelijke gezondheid van inwoners gemiddeld slechter dan in meer gelijke landen (zie Figuur 5). Binnen die landen zijn ongunstige gezondheidsuitkomsten vooral te zien bij mensen met een lagere opleiding en een lager inkomen. Zij leven gemiddeld ongezonder dan mensen met een hogere opleiding en een hoger inkomen. Daarnaast zijn mensen met een lagere sociale status vaker ziek en hebben ze een lagere levensverwachting. Leden van lage inkomens- en opleidingsgroepen in de maatschappij lopen dus een achterstand op in hun gezondheid. Maar *waarom* is dat zo?

Gezondheid als persoonlijke keuze

We zijn geneigd verschillen in gezondheid in de eerste plaats toe te schrijven aan individueel gedrag (zie Kader 3.1)

Figuur 5.1

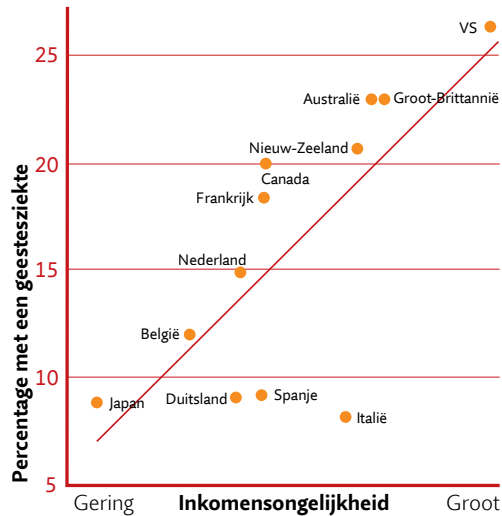
Babysterfte hoger in landen met grotere ongelijkheid

Bron: Wilkinson & Pickett, The Spirit Level (2009)

Figuur 5.2

Geestesziekten komen meer voor in rijke landen met grotere ongelijkheid

Bron: Wilkinson & Pickett, The Spirit Level (2009)

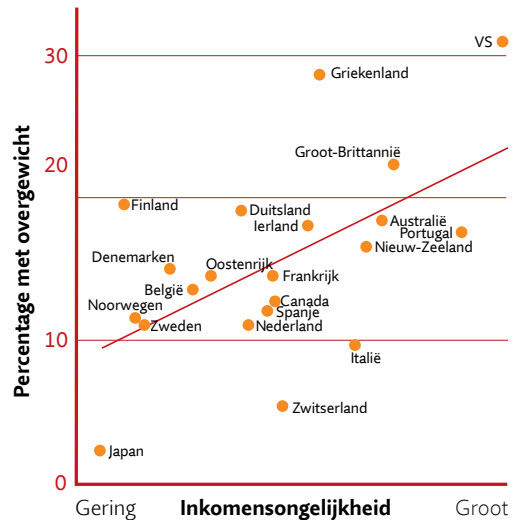
en gezondheid te zien als ieders eigen verantwoordelijkheid. Mensen worden aangespoord minder suiker en vet te eten, meer te bewegen, niet te roken of minder alcohol te drinken. Gezondheidsbeleid is er vaak op gericht mensen te informeren over wat een (on)gezonde leefstijl is en hen te overtuigen hun gedrag aan te passen. Om mensen zo ver te krijgen dat ze hun leefgewoonten veranderen, worden vaak financiële prikkels gebruikt. Zo heft de overheid bijvoorbeeld hoge accijnzen op alcohol en sigaretten, geldt voor medische zorg in veel landen een eigen risico, en worden verzekeringspremies soms aangepast aan het individuele gezondheidsgedrag.

We denken dat financiële prikkels mensen helpen om de juiste (gezonde) keuze te maken doordat ze kosten en baten van hun ongezonde gedrag kunnen afwegen. Deze benadering sluit ook aan bij het idee dat iedereen in principe vrij is en vrij moet zijn om eigen keuzes te maken. Maatregelen die mensen 'tegen zichzelf beschermen' worden soms als onterechte bemoeienis van de overheid gezien.

Maar de financiële prikkels die worden gebruikt werken niet voor iedereen op dezelfde manier. Het duurder maken van medische zorg treft vooral mensen met weinig geld. Hogere kosten kunnen er bijvoorbeeld toe leiden dat mensen met lagere inkomens beschikbare zorg gaan mijden of voorgeschreven medicijnen niet kopen, met grotere gezondheidsproblemen tot gevolg. Ook blijkt, paradoxaal genoeg, het

Figuur 5.3

Meer volwassenen met overgewicht in rijke landen met grotere ongelijkheid

Bron: Wilkinson & Pickett, *The Spirit Level* (2009)

effect van prijsverhogingen van tabak op het verminderen van rookgedrag kleiner te zijn onder mensen die geldzorgen hebben. Want wie niet zoveel geld te besteden heeft en financiële stress ervaart, blijkt juist minder makkelijk te kunnen stoppen met roken, zelfs als roken duurder wordt. Je kunt je dus afvragen of gezond gedrag een persoonlijke keuze is of dat mensen met lagere inkomens een gebrek aan vrije keuzemogelijkheden hebben (zie Kader 3.2).

Ook grootschalige (door de overheid opgezette) interventies om gezondheidsverschillen en -achterstanden tegen te gaan worden vaak ondersteund door economische argumenten, zoals een kosten-batenanalyse die uitwijst waarom financiële investeringen die nu worden gevraagd op langere termijn hogere (zorg)uitgaven kunnen voorkomen. Op basis van het bovenstaande moeten we ons echter afvragen of dit de meest effectieve benadering is. Je kunt ook andere argumenten gebruiken om investeringen in gezondheid te motiveren. Want hoe eerlijk is het om gezondheidsachterstanden af te doen als een kwestie van eigen verantwoordelijkheid?

Eigen schuld?

Als we kijken naar alle gedragingen die gevolgen hebben voor de gezondheid kun je je afvragen in hoeverre het werkelijk vrije keuzes zijn. Hoe mensen zich gedragen hangt namelijk ook af van allerlei omstandigheden waar ze mee te

Focus op levensstijl

Kate Pickett

In Groot-Brittannië hebben commissies geadviseerd om de volksgezondheid te verbeteren door de gezondheidskloof tussen arm en rijk te verkleinen, en door beleid te richten op het terugdringen van de ongelijkheid in gezondheid. Dit beleid is echter mislukt: de kloof neemt zelfs toe. Onderzoek heeft aangetoond dat we iets moeten doen aan de bredere sociale factoren die iemands gezondheid bepalen (zoals inkomen, werkloosheid, armoede, ongelijkheid). Maar in het beleid blijft de nadruk op iemands individuele levensstijl domineren. Ook al wordt erkend dat deze overkoepelende factoren een rol spelen, in de eigenlijke aanpak verschuift de focus naar de individuele levensstijl (met betrekking tot bijvoorbeeld roken, drinken, bepaalde eetgewoonten en mate van beweging). Dit noemen we *lifestyle drift*. Die verschuiving past in het politieke verhaal van individuele keuzes en verantwoordelijkheden. Maatregelen om sociale verschillen aan te pakken verschuiven daarmee naar activiteiten die zijn gericht op de meest kansarme groepen. Dit heeft echter tot gevolg dat mensen persoonlijk verantwoordelijk worden gehouden voor ziekte en gezondheid. Zo houden we elkaar voor dat individuele keuzes de gezondheid schaden. Maar in dit verhaal wordt geen rekening gehouden met de effecten van armoede en ongelijkheid op de gezondheid en blijft de sociale onrechtvaardigheid hiervan onderbelicht.

3.2

De verantwoordelijkheidsparadox

Frank Hindriks

'Iedereen moet een eerlijke bijdrage leveren. Wie dit niet doet – of daar geen moeite voor heeft gedaan – heeft geen recht op voordelen die anderen hebben gegeneerd. Bovendien hebben mensen geen recht op hulp of bijstand als ze zelf niets bijdragen.' Op deze opvatting van rechtvaardigheid valt op zich weinig af te dingen. Maar hij wordt vaak toegepast op een manier die schadelijke gevolgen heeft.

Stel dat je werkloos bent of anderszins kansarm. Hieruit kunnen anderen concluderen dat je iets fout hebt gedaan. Ze worden hiertoe zelfs gestimuleerd in een context waar sterk de nadruk ligt op individuele verantwoordelijkheid. Degenen die te kampen hebben met nadelen, krijgen daar vaak zelf de schuld van.

Het is riskant om de hier beschreven logica van verantwoordelijkheid toe te passen. Dit kan paradoxaal gevolgen hebben. Vaak zijn mensen in het nadeel door factoren waarover ze geen controle hebben. Mogelijk ben je werkloos omdat je wordt gediscrimi-

neerd, vanwege je etnische achtergrond of seksuele geaardheid. Als de nadruk te sterk wordt gelegd op individuele verantwoordelijkheid, krijg je als gediscrimineerde ook nog eens de schuld voor je situatie of voel je je misschien schuldig dat je niet voldoet aan de normen van de samenleving. Je draagt niets bij, dus moet je wel iets verkeerd doen.

Om te voorkomen dat mensen de schuld krijgen op een manier die kwetsend is en verlamd werkt, moeten we het belang van collectieve verantwoordelijkheid beseffen. De logica van individuele verantwoordelijkheid werkt alleen tegen een achtergrond van eerlijke uitgangspunten, bijvoorbeeld dat mensen niet worden gediscrimineerd. Om dit te bereiken is gezamenlijke actie nodig en bijvoorbeeld de bereidheid om elkaars gedrag te corrigeren. Het komt er dus op neer dat de logica van individuele verantwoordelijkheid alléén op passende wijze kan worden gehanteerd als mensen hun collectieve verantwoordelijkheid hebben genomen.

maken hebben en de mogelijkheden die deze hen bieden. Als gevolg van etnische of sociaal-economische verschillen wonen mensen bijvoorbeeld op verschillende plekken, werken ze in andere functies en bedrijven, en besteden ze hun vrije tijd op een andere manier. Dit geeft hen ook verschillende leefomstandigheden. Mensen met betere opleidingen en banen en een hoger inkomen hebben de mogelijkheid om ruimer te gaan wonen, bijvoorbeeld buiten de stad. Ze hebben immers niet alleen voldoende geld om een groter huis te bekostigen, maar kunnen zich ook veroorloven om een auto aan te schaffen om naar het werk te reizen. Wie niet zoveel geld heeft, blijft wonen in relatief goedkopere, dichtbevolkte wijken in het centrum van de stad of juist in 'getto's' van flats in onaantrekkelijke buitenwijken.

Leefomstandigheden die een positieve invloed hebben op gezondheid (gezonde lucht, sportvoorzieningen, aanbod van vers en gezond voedsel, recreatiemogelijkheden) worden zo ook gemakkelijker toegankelijk voor bevoorrechte groepen dan voor groepen aan de onderkant van de samenleving (zie ook Kader 5.1). Met andere woorden, er ontstaat een fysieke scheiding tussen verschillende groepen mensen vanwege de plekken waar zij wonen en de (gezondheids-)voorzieningen die daar zijn. Dit draagt ertoe bij dat verschillen in omstandigheden en leefstijl die belangrijk zijn voor de gezondheid in stand worden gehouden. Zelfs

in aangrenzende wijken van dezelfde stad geeft dit andere gezondheidsuitkomsten.

Beslissingen van overheidsinstanties en bedrijven beperken dus ook de gezondheidskeuzes die mensen kunnen maken. Aan wie worden de woningen in een bepaalde wijk toegewezen en waar zijn sportvoorzieningen te vinden? Welke arbeidsomstandigheden vinden we acceptabel, en worden die richtlijnen ook gehandhaafd? Maar het gaat ook om beslissingen over welke aandoeningen worden onderzocht, welke medicijnen beschikbaar worden gesteld of vergoed, welke vaccinatieprogramma's er zijn en wie er voor in aanmerking komen.

Ook op het niveau van onderzoek naar gezondheid en ziekte zien we dat de wetenschappelijke kennis die er bestaat over ziekte en genezing ongelijk is verdeeld. Over sommige doelgroepen is veel meer bekend dan over andere. Onderzoek naar symptomen en kennis van effectieve behandelingen en geneesmiddelen is vooral gebaseerd op ervaringen met bepaalde onderzoeksgroepen – met name volwassen witte mannen in Westerse samenlevingen. Of deze inzichten ook helpen bij de diagnose en behandeling van andere bevolkingsgroepen is helemaal niet duidelijk. Van sommige aandoeningen (bijvoorbeeld lactose-intolerantie) weten we dat ze veel vaker voorkomen bij mensen van Aziatische afkomst, maar geldt dat ook voor andere ziektebeelden? Ook weten we inmiddels dat observaties van mannelijke pati-

De sociale gradiënt in gezondheid

Kate Pickett en Richard Wilkinson

Tientallen jaren onderzoek in allerlei landen heeft uitgewezen dat mensen met een lagere sociaal-economische status veel minder gezond zijn en een lagere levensverwachting hebben dan mensen met een hogere sociaal-economische status. Zelfs in ontwikkelde landen als Groot-Brittannië en Nederland kan de levensverwachting in verschillende wijken van dezelfde stad met acht tot tien jaar verschillen. Dit geldt ongeacht of de status wordt gemeten in termen van sociale klasse, onderwijs, inkomsten, bezit van een eigen huis of de mate van welgesteldheid van de buurt. In rijke ontwikkelde landen zijn mensen laag op de sociale ladder wat betreft hun gezondheid in het nadeel ten opzichte van mensen hoger op de sociale ladder. Dit kan zich uiten in een verschil in levensverwachting dat twee tot vijf jaar korter is, tot wel tien, vijftien of in extreme gevallen zelfs twintig jaar. Deze effecten zijn gevonden bij mannen en vrouwen van alle leeftijden, en voor de meeste belangrijkste doodsoorzaken.

Doorgaans zijn deze verschillen in gezondheid niet het gevolg van een verschil tussen de armen en de rest van de samenleving. Er is sprake van een *gradueel verval (gradiënt)* in gezondheid: de gezondheid neemt af bij elke stap omlaag op de sociale ladder. Zelfs goed opgeleide en welgestelde mensen zijn iets minder gezond dan de best opgeleide en rijkste mensen. Dus zelfs als we armoede en slechte gezondheid bestrijden, is het nog steeds mogelijk dat de ongelijkheid in gezondheidsuitkomsten stand houdt.

3.4

Van stigma naar gezondheid

Belle Derks en Daan Scheepers

Onderzoek toont een verband aan tussen het ervaren van stigmatisering of lage sociale status en allerlei negatieve gezondheidsuitkomsten. Sociaal-psychologisch onderzoek laat drie paden zien die tot die negatieve gezondheidsuitkomsten leiden.

Ten eerste zijn lage status, discriminatie en uitsluiting een belangrijke bron van stress. Deze stress is gerelateerd aan allerlei negatieve gezondheidsuitkomsten, zoals hoge bloeddruk, hart- en vaatziekten, diabetes-2, astma, artritis, osteoporose en alzheimer.

Ten tweede zet die stress zelf vervolgens aan tot gedrag dat slecht is voor je gezondheid, zoals roken, te veel eten, of drugs of alcohol gebruik. Het vereist inspanning om af te zien van roken en ongezond eten, regelmatig te sporten en je te houden aan doktersvoorschriften. Om dit goed te doen moet je directe verlangens onderdrukken en gedrag vertonen dat gericht is op gezondheidsdoelen op de lange termijn. Onderzoek wijst uit dat de stress die gestigmatiseerde mensen ervaren ten koste gaat van hun capaciteit

om hun directe verlangens te onderdrukken en zich op lange termijn gezondheidsdoelen te richten, met als resultaat een slechtere gezondheid.

Een laatste pad waarlangs stigma gezondheid ondermijnt, loopt via de suboptimale interactie tussen patiënten met een lage sociale status en medisch personeel. Ten eerste kunnen vooroordelen onder artsen en andere zorgverleners er voor zorgen dat zij minder empathie voelen met patiënten met een lagere sociale status, waardoor ze hen ook minder goede zorg bieden. Bovendien verloopt de interactie tussen zorgverleners en gestigmatiseerde patiënten vaak ongemakkelijk voor beide partijen, bijvoorbeeld omdat ze angstig en onzeker zijn. In de gezondheidszorg maken dit soort spanningen het moeilijk om goede resultaten te bereiken. Dit geldt zowel voor het medisch personeel, omdat spanning tot suboptimale medische beslissingen kan leiden, als voor de patiënt, omdat deze door spanning minder goed in staat is medische informatie te begrijpen.

enten de basis zijn voor veel standaard-protocollen voor diagnose en behandeling. De zorg die hierop is ingericht, is dus voor andere patiëntengroepen lang niet altijd optimaal. Dit geldt bijvoorbeeld bij aanwijzingen voor een verhoogd risico op een hartaanval. Deze zien er bij vrouwen heel anders uit dan bij mannen en worden daardoor vaak te laat onderkend (zie ook <http://www.hartvoorvrouwen.nl/>).

Een keten van oorzaken

Met de politieke, bedrijfsmatige en wetenschappelijke keuzes die op deze manier worden gemaakt hebben mensen uit verschillende inkomensgroepen, mannen en vrouwen, of leden van verschillende etnische groepen verschillende kansen ten aanzien van hun gezondheid. Deze verschillen stapelen zich op en kunnen vergaande gevolgen hebben (zie Kader 3,3).

Om het gezondheidsgedrag van individuen te begrijpen of te veranderen, kun je dus niet alleen naar individuele keuzes in gezondheidsgedrag en levensstijl kijken. De keuzes die mensen maken in hun levensstijl en de mogelijkheden en beperkingen waar ze mee te maken hebben, worden immers ook bepaald door factoren waar ze zelf nauwelijks invloed op hebben. Daar komt nog eens bij dat bepaalde groepen in de samenleving (bijvoorbeeld etnische minderheden) ook anders benaderd en behandeld worden, omdat ze te maken hebben met vooroordelen en gestigmatiseerd

worden – wat weer een negatieve invloed heeft op het mentale en fysieke welzijn (zie Kader 3.4). Voor zover dit leidt tot verschillende gezondheidsuitkomsten is dit dus geen individuele keuze. Want sommige mensen in de samenleving hebben een lagere kans op een lang gezond leven dan anderen alleen omdat ze tot een andere bevolkingsgroep behoren. Financiële prikkels helpen hen niet dit te veranderen; ze vormen vooral een straf voor omstandigheden waar mensen zelf niet zoveel aan kunnen doen.

Aan de ene kant zijn deskundigen het er wel over eens dat gezondheidsverschillen tussen sociale groepen voortkomen uit een keten van oorzaken. Er is voldoende gedocumenteerd dat het gezinsinkomen, de buurt waarin kinderen opgroeien of het soort werk dat mensen doen invloed heeft op hun gezondheid, los van de persoonlijke keuzes die ze maken of de levensstijl die ze er op na houden. Toch wordt er met deze zogeheten ‘sociale determinanten’ van gezondheid weinig gedaan in interventieprogramma’s, omdat daarin de verantwoordelijkheid voor een gezond leven meestal wordt afgeschoven op het individu. Maar zelfs als interventies worden toegepast op specifieke groepen, wil dat niet altijd zeggen dat zo’n interventie positieve effecten heeft.

Gescheiden werelden

Verschillende groepen mensen leven vaak in gescheiden werelden. En binnen die groepen beïnvloeden mensen el-

3.5

Voordelen van sociale inclusie

Naomi Ellemers

Uit verschillende experimenten blijkt dat mensen die op elkaar lijken en gelijkwaardige problemen ervaren (in-groepsleden) geneigd zijn elkaar te steunen, solidariteit te betonen en te helpen. Mensen met een verschillende levensgeschiedenis en achtergrond (uit-groepsleden) worden eerder uitgesloten van dit soort ondersteuning. Wanneer mensen op dezelfde manier benadeeld worden – bijvoorbeeld vanwege groepsdiscriminatie – kan deze gemeenschappelijke ervaring het besef van lotsverbondenheid versterken. Zo kunnen mensen die worden uitgesloten een hechte band ontwikkelen, ook als ze elkaar niet bijzonder sympathiek vinden en zelfs als ze elkaar niet persoonlijk kennen. Dit verklaart waarom mensen er wel bij kunnen varen als ze leven en werken tussen mensen die op hen lijken, zelfs als die materieel minder welgesteld zijn.

Respect, acceptatie en waardering door anderen die met soortgelijke ervaringen en zorgen te maken hebben, zijn een bron van psychologische veerkracht. Dit biedt mensen een buffer tegen de negatieve effecten van stress en ontberingen, zelfs als de feitelijke uitdagingen waar ze mee te maken hebben onveranderd zijn. Het besef sociaal ingebed te zijn en het gevoel tot een groep te behoren, versterken het zelfrespect en welzijn. Dit geeft mensen meer vertrouwen dat ze effectief kunnen omgaan met de uitdagingen waarmee ze te maken krijgen en bevordert hun lichamelijke gezondheid. We zien dit wanneer we mensen die zich buitengesloten voelen uit sociale groepen vergelijken met mensen die zich ingebed voelen. De laatste groep is dan duidelijk beter af.

kaar, bijvoorbeeld in hoeveel ze roken of drinken, wanneer ze samen uitgaan, of ze samen gaan sporten (of juist niet) en of ze samen traditionele maaltijden eten die veel vet en weinig vitamines bevatten. Het leven in gescheiden werelden maakt het moeilijker gezondheidsverschillen op te heffen. Als je alleen maar contact hebt met mensen zoals jij, is het onwaarschijnlijk dat je nieuwe informatie van hen krijgt, bijvoorbeeld over wat (on-)gezonde voedings- of leefgewoontes zijn. De meest voor de hand liggende oplossing lijkt dan om personen zoveel mogelijk los te maken van de groep waar ze vandaan komen en ze te verwijderen uit de omgeving die het lastiger maakt gezondheidsadviezen op te volgen. Maar is dat wel de beste oplossing?

Sociale steun en gezondheid

Onderzoek laat zien dat groepen ook positieve effecten kunnen hebben op de gezondheid van de mensen die ertoe behoren. Hier wordt vaak veel minder aandacht aan besteed. Die positieve effecten beperken zich niet tot de groepen die relatief goed af zijn. Juist ook groepen met een maatschappelijke achterstand kunnen hun leden steun bieden en zo bijdragen aan het welzijn en de gezondheid van de mensen binnen zo'n groep.

Mensen vinden het prettig om contact te hebben met personen die op hen lijken. Zij begrijpen beter wat ze allemaal doormaken, met welke problemen ze te maken hebben, en

geven hen het gevoel erbij te horen. Het contact met gelijkgestemden heeft over het algemeen een positieve invloed op het welbevinden. Het maakt daarbij niet zoveel uit of die gelijkenissen te maken hebben met de maatschappelijke positie, de kennis en ervaring, of de voorkeuren voor bepaalde leefgewoonten die mensen met anderen delen.

Wanneer mensen zich thuis voelen in een groep en gewaardeerd worden door anderen in die groep geeft dit een vorm van psychologische veerkracht. Dit zorgt ervoor dat ze minder last hebben van bijvoorbeeld stress, omdat ze steun ervaren bij elkaar. Het vertrouwen dat ze effectief kunnen omgaan met problemen die op hun pad komen en dat anderen hen daarbij zullen helpen, zorgt ervoor dat ze minder last hebben van de moeilijkheden die ze tegenkomen (zie Kader 3.5).

In de loop der jaren hebben verschillende onderzoeken – onder uiteenlopende groepen mensen in verschillende landen – laten zien dat dit soort contacten niet alleen maar prettig zijn, maar ook zeer positieve effecten hebben op het welzijn en de gezondheid. Dit ‘groepdichtheidseffect’ (zie Kader 3.6) geldt bijvoorbeeld voor ouderen die een beter sociaal netwerk hebben. Andere voorbeelden zijn te vinden onder migranten in de Verenigde Staten of in Europa. Het leven in een groep met gelijkgestemde anderen en de sociale steun die dit oplevert, kan mensen dus ook beschermen tegen de negatieve effecten van een ongunstige leefomgeving

3.6

Groepsdichtheidseffect

Kate Pickett en Madeleine Power

Leden van minderheden met een lage status zijn gezonder naarmate er in hun buurt veel mensen wonen die deel uitmaken van dezelfde raciale of etnische groep als zij. Dit staat bekend als het 'groepsdichtheidseffect' van buurtkenmerken op de gezondheid. Groepsdichtheidseffecten zoals we die zien in onderzoek naar geestelijke en lichamelijke gezondheid, lijken tegen-intuïtief. Doorgaans geldt namelijk dat het minder gezond is om in een armere buurt te wonen, als je rekening houdt met inkomen, opleiding en sociale klasse. Etnische minderheden die in een buurt leven met weinig mensen zoals zij, zijn doorgaans beter opgeleid en hebben een hoger inkomen dan degenen die in buurten wonen met een hogere concentratie mensen van dezelfde etnische achtergrond. Je zou dus verwachten dat ze gezonder zijn. Maar vanuit het perspectief van de meerderheid wordt mogelijk hun gevoel versterkt dat ze een lage status hebben en

ervaren ze meer vooroordelen en discriminatie. Mogelijk doen de effecten van stigma elk voordeel van betere status van henzelf als individu en van de buurt teniet, en is er minder sociale steun en solidariteit. Het belang van zulke sociale factoren wordt geïllustreerd door het 'etnische dichtheidseffect'.

Een voorbeeld van dit effect zien we in een onderzoek dat in Nederland is gedaan. Onderzoekers constateerden dat immigranten in buurten waar hun etnische groep slechts een klein deel van de bevolking uitmaakt, een verhoogd risico lopen op bepaalde psychotische stoornissen. Voor eerste- en tweede generatie immigranten uit Marokko, Suriname en Turkije is die kans tweemaal zo hoog in buurten met een lage dichtheid in vergelijking met een hoge dichtheid (waar de bevolking voor minstens 65 procent uit immigranten bestond).

of levensstijl die kenmerkend is voor die groep. Deze gezondheidsvoordelen zijn zelfs zichtbaar in groepen waar de feitelijke gezondheidsomstandigheden minder gunstig zijn. Om te bepalen wat de beste manier is om gezondheidsverschillen te verminderen, moeten we ons daarom niet alleen afvragen hoe we kunnen zorgen dat personen zich losmaken van hun groep om in een andere omgeving te gaan wonen of hun levensstijl aan te passen. Als het gevolg hiervan is dat ze hun sociale netwerk kwijtraken, kan dit juist negatieve gevolgen hebben voor hun gezondheid. Mensen die meer contact hebben met anderen die op hen lijken en meer ingebed zijn in sociale groepen en netwerken, hebben ook een betere geestelijke en lichamelijke gezondheid. Het is daarom zinvoller te kijken of en hoe het mogelijk is de leefomstandigheden van achtergestelde groepen meer in het algemeen te verbeteren, zodat deze mensen elkaar kunnen ondersteunen in het ontwikkelen van een gezondere levensstijl.

Wat is eerlijk?

De belangrijkste conclusie uit het onderzoek dat in dit hoofdstuk is besproken, is dat de oorzaak van gezondheidsverschillen niet alleen ligt in de individuele keuzes die mensen maken. Hun levensstijl en gezondheidsgedrag worden ook beïnvloed door de groepen waarin ze leven en politieke keuzes en zakelijke beslissingen waar zij niets aan

kunnen doen. Want verschillende *groepen* mensen hebben te maken met ongelijke gezondheidsuitkomsten, die voortkomen uit de verschillen in de manier waarop zij als groep behandeld worden – niet uit biologische of genetische verschillen. En hoewel leden van groepen met een laag opleidingsniveau of een laag inkomen het meeste last hebben van dit soort verschillen, is het maar de vraag of ze beter af zijn als ze los komen van die groep. Daarmee verliezen ze immers ook de mogelijkheden tot sociale steun, die juist een positief effect hebben op hun gezondheid.

Daarnaast zijn financiële prikkels om mensen gezonder te laten leven niet per definitie effectief en gaan deze, net als kosten-batenanalyses op maatschappelijk niveau, voorbij aan de oneerlijke behandeling van bepaalde groepen in de samenleving. Een effectievere manier om verschillen in gezondheidsuitkomsten weg te nemen, is dan ook om te streven naar een eerlijker behandeling van verschillende groepen mensen. Want een slechte gezondheid is meestal niet alleen 'eigen schuld'.

LEVENSMIDDELEN

TAPTUK EMRE SUPERMARKT

TAPTUK EMRE SUPERMARKET

Kippen DIJ 2,26 € 8,99	KIPPEN VELLIGELS 3,40 € 7,49	Kippen Boulen 3,40 € 4,99	RIBLAPPEN 2,26 € 12	LAMS SCHOUDE 2,26 € 7,49
------------------------------------	--	---------------------------------------	------------------------------	--------------------------------------

12 x SCHEP € 2,99	AYTAC UN 16 x 99 € 5	KOC GURME 0,99	12 x 200 ml 2,99	12 x 200 ml 2,99
----------------------	----------------------------	-------------------	---------------------	---------------------

Lebara
50%
50%
50%

4

Migratie

Daan Scheepers

Migratie is zo oud als de mensheid. Vanaf zijn ontstaan heeft de mens zich verplaatst naar gebieden waar het leven beter is, of op zijn minst beter lijkt. Sociale ongelijkheid is nauw verweven met migratie en de uitdagingen die migratie met zich meebrengt. Zo is de grote ongelijkheid tussen verschillende delen van de wereld een reden tot migratie: mensen reizen van gebieden waar hongersnood heerst naar landen met ogenschijnlijke overvloed (zie Figuur 6).

De situatie op wereldniveau heeft ook gevolgen voor de samenleving waar migranten terecht komen. Hoewel migratie ongelijkheid op wereldschaal kan verminderen, kan het ongelijkheid op lokaal niveau versterken (zie Kader 4.1). De toename van (goedkope) arbeid door de komst van migranten heeft invloed op de ontwikkeling van lonen en het aanbod van banen. Met de huisvesting van migranten komen minder goedkope woningen beschikbaar voor anderen. Dit zet zekerheden onder druk. Vooral de lagere sociale klassen

4.1

De geboorteloterij

Joseph Heath

Dagelijks worden meer dan 350.000 kinderen geboren. Eén van de meest bepalende factoren voor hun levenskwaliteit is ook één van de meest arbitraire: het land waar ze geboren worden. Vaak wordt dit de 'geboorteloterij' genoemd. Winnaars zijn kinderen die geboren worden in een welgestelde samenleving; verliezers worden geboren in armoede. Dit wordt vrij algemeen als onrechtvaardig beschouwd.

De effecten van deze loterij worden versterkt doordat het mondiale statensysteem weinig migratie toelaat. Hier valt vanuit gelijkheidsoogpunt bezwaar tegen te maken. Veel vormen van ongelijkheid tussen landen zouden sterk verminderd worden als landen de grenzen openen voor meer migratie. Binnen moderne samenlevingen geldt vrijheid van beweging als een belangrijk individueel recht. Dit recht staat echter op gespannen voet met de huidige vormen van grensbewaking door staten.

Grootschalige migratie wordt vaak als bedreigend gezien. Hoewel migratie van laaggeschoolde arbeidskrachten naar rijke landen mondiale ongelijkheid kan verminderen, kan het de ongelijkheid binnen deze rijkere landen zelf versterken door een neerwaartse loondruk.

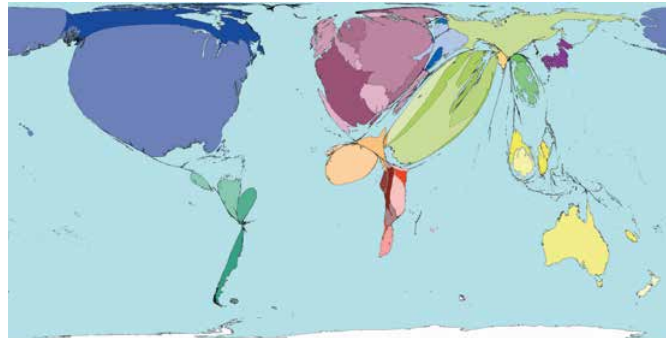
Dit is een dilemma voor wie zich zorgen maakt over ongelijkheid. Aan de ene kant is er een algemene roep om mondiale ongelijkheid terug te dringen. Aan de andere kant is er een zekere bevooroordeeldheid bij overheden wanneer het gaat om de zorg voor de eigen burgers. Deze bevooroordeeldheid neemt vaak extreme en onrechtmatige vormen aan. De uitdaging is om een vorm van *redelijke bevooroordeeldheid* te formuleren, in balans met de roep om iets te doen aan het algemene onrecht ten gevolge van de geboorteloterij.

hebben hiermee te maken. Immigratie brengt dus spanningen met zich mee en deze spanningen zijn ongelijk verdeeld. De stress en onzekerheid zit met name bij de lagere sociaal-economische klassen, terwijl de vruchten van globalisering en de multiculturele samenleving met name geplukt worden door de hogere sociaal-economische klassen.

Over dit laatste gaat het in dit hoofdstuk: hoe beïnvloedt sociale ongelijkheid binnen een ontvangende samenleving de houding ten opzichte van immigranten? Eerst bekijken we welke argumenten momenteel het migratiedebat domineren. Daarna onderzoeken we de meerwaarde van een moreel perspectief voor dit debat.

Figuur 6

Netto migratie

Het huidige debat

Het debat over migratie wordt sterk gekenmerkt door groepsdenken. Bij zowel argumenten voor als tegen de komst van migranten wordt veelal gerefereerd aan 'de migranten' of 'de vluchtelingen'. Hoewel er vaak onderscheid gemaakt wordt tussen verschillende groepen migranten, zoals vluchtelingen tegenover 'gelukszoekers', wordt er maar zelden gesproken over migranten als unieke individuen. De neiging migranten als een aparte groep te zien maakt het ook gemakkelijker te denken dat het hun eigen schuld is als ze in de problemen zitten (zie Kader 4.2).

Als we vervolgens kijken naar de argumentatie in het debat, dan springen economische argumenten direct in het oog. Een veelgehoord anti-immigratie argument is bijvoorbeeld dat de komst van migranten slecht is voor de economie: 'Ze pakken onze banen af'. Maar ook mensen met een meer positieve houding ten opzichte van migranten benadrukken vaak de toegevoegde waarde van migranten voor de economie, bijvoorbeeld omdat ze bereid zijn om werk te doen in de schoonmaak of tuinbouw 'waar onze eigen mensen te beroerd voor zijn'. Ook wordt naar voren gebracht dat door de eeuwen heen migranten de natie groot gemaakt hebben (bijvoorbeeld Portugese Joden, Hugenoten en, meer recentelijk, Surinaamse voetballers), en dat een tolerante, open blik Nederland veel economische voorspoed heeft gebracht.

Economisch redeneren leidt niet tot consensus

Maar wat is nu precies het wetenschappelijke bewijs voor deze instrumentele argumenten? Leveren migranten de economie iets op of kosten ze alleen maar geld? Een nadere beschouwing laat zien dat het ingewikkelder ligt dan vaak wordt gedacht. Belangrijker is dat een economische kosten-batenanalyse uiteindelijk ook niet tot consensus in het immigratiedebat zal leiden. Wetenschappelijk onderzoek toont aan dat een toename in immigratie een matig positief effect heeft op economische groei. Daarnaast kunnen een aantal mythes over de economische kosten van immigranten ontkracht worden. Zo doen migranten over het algemeen geen overmatig beroep op de sociale zekerheid: ze zijn in de eerste plaats gemotiveerd om te werken. Sterker nog, over het algemeen dragen migranten meer bij aan de sociale voorzieningen dan dat ze er zelf een beroep op doen. Ironisch genoeg is dat laatste met name het geval voor illegale immigranten, over wier arbeid door de werkgever vaak wel premie wordt afgedragen, maar die door hun status geen beroep kunnen (of durven te) doen op de sociale voorzieningen.

Waarom is het idee dat immigranten een belasting zijn voor de economie zo hardnekkig, terwijl het tenminste ten dele een mythe is? Eén van de redenen is de overtuiging dat de economie een *zero-sum game* is: als de ene groep wint, betekent dit dat de andere groep verliest, en met meer deelnemers is er minder voor iedereen. Maar een moderne economie werkt

niet zo. Door immigratie kunnen leden van de ontvangende samenleving juist profiteren, bijvoorbeeld doordat ze in hun werk gemakkelijker hogerop komen dan een migrant die de taal niet goed spreekt of het systeem niet kent. Daarbij kan de economische groei die migratie oplevert ook positieve effecten hebben voor anderen. Eerdere generaties migranten lopen nog het meeste risico verdrongen te worden van de arbeidsmarkt, en echte probleemgroepen op de arbeidsmarkt komen sowieso moeilijk aan een baan – ook zonder de aanwezigheid van migranten.

Hoewel vooroordelen over de economische effecten van migratie vaak niet kloppen, kun je ook niet stellen dat immigratie per definitie een aanjager is van economisch succes. Hiervoor zijn er te veel andere factoren die een rol spelen. Het maakt bijvoorbeeld nogal wat uit of je naar de korte of de lange termijn kijkt. In de jaren '60 van de vorige eeuw werden arbeidsmigranten naar Nederland gehaald als goedkope werknemers. Vervolgens werden aanzienlijke aantallen van hen begin jaren '80 werkloos toen de industrieën waarin zij werkzaam waren (textiel, mijnbouw) verdwenen. Een ander voorbeeld vormt de huidige vluchtelingenstroom. Op korte termijn kost dit vooral geld, terwijl vluchtelingen de samenleving op lange termijn geld kunnen gaan opleveren. Dit laatste geldt dan echter met name wanneer ze hoger opgeleid zijn (bijvoorbeeld in de ICT), snel de taal spreken en anderszins goed integreren in de ontvangende samenleving. De uiteindelijke economische kosten en baten

4.2

Legitimering van ongelijkheid

Jojanneke van der Toorn

Ongelijkheid, uitbuiting en onrecht zijn aan de orde van de dag. Toch komen mensen minder vaak in opstand dan je zou verwachten. Eén van de redenen hiervoor is dat mensen geneigd zijn om de status quo te rationaliseren, ook wanneer deze negatief uitpakt voor henzelf. We geloven nu eenmaal graag dat de wereld om ons heen rechtvaardig is en dat mensen krijgen wat ze verdienen. Dit geeft ons een gevoel van zekerheid en controle. Het idee dat ongeluk willekeurig zou zijn, is immers een stressvolle gedachte. Eén manier waarop mensen het systeem rechtvaardigen is met behulp van meritocratische verklaringen voor sociale en economische ongelijkheid. Volgens dit soort ideologieën (zoals de 'American Dream') hebben mensen hun positie in de maatschappij aan hun eigen inzet te danken. Dit heeft gevolgen voor hoe leden van benadeelde en bevoordeelde groepen zichzelf en anderen zien. Degenen die het niet ver schopten

krijgen de schuld van hun eigen tegenslagen, terwijl er opgekeken wordt tegen degenen die geslaagd zijn in het leven. Slachtoffers worden om die reden vaak verantwoordelijk gehouden voor hun eigen rampspoed en succesvolle mensen worden bewierookt. De neiging om te geloven in een rechtvaardige wereld is zo sterk dat mensen de sociale orde soms zelfs accepteren als deze in het nadeel is van henzelf of van hun groep. Dit lijkt wellicht irrationeel, maar is eveneens te verklaren uit het feit dat rationalisering de angst en onzekerheid ten gevolge van een ongelijke en mogelijk onrechtvaardige wereld vermindert. Door deze psychologische voordelen gaan zowel bevoorrechte als benadeelde groepen mee in dit soort gedachten. Voor bevoorrechte groepen betekent rationalisering bovendien dat ze zich niet schuldig hoeven te voelen over het behoud van hun privileges.

van migratie hangen dus af van een veelvoud aan factoren. Er is nog een ander probleem bij de reductie van het immigratiedebat tot een economisch vraagstuk. Het onderzoek naar migratietendensen en economische groei is veelal gebaseerd op macro-economische bespiegelingen, bijvoorbeeld de relatie tussen het percentage immigranten en de economische groei in een land. Hierdoor kan men echter uit het oog verliezen dat er lokaal, en zeker op korte termijn, wel degelijk kosten verbonden zijn aan immigratie, bijvoorbeeld gerelateerd aan huisvesting, onderwijs, zorg en andere diensten. Dit zijn precies zaken waar mensen zich zorgen over maken, en het is vooral binnen deze lokale gemeenschap waar men daadwerkelijk met de immigranten te maken krijgt. De baten op lange termijn zijn voor hen veel minder zichtbaar. Er kan dus een spanning ontstaan tussen macro-economische baten op langere termijn en lokale kosten op korte termijn waar onvoldoende rekening mee gehouden wordt als je het migratiedebat enkel vanuit een economisch groepspectief bekijkt.

De complexiteit van economische factoren maakt het onwaarschijnlijk dat voor- en tegenstanders van immigratie elkaar op louter economische gronden zullen gaan vinden. Maar er is nog een meer basale reden waarom slechts praten over economie geen soelaas zal bieden, en dat is dat er bij het vormen van een mening over immigratie nog veel andere factoren een rol spelen, zoals identiteit, moraliteit en emotie.

Het belang van identiteit, moraliteit en emotie

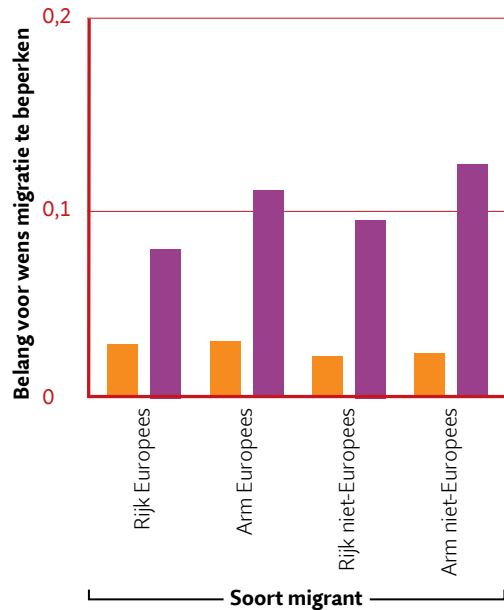
Immigrantengroepen en hun meegebrachte religieuze en culturele ideeën kunnen een gevoel geven dat de Nederlandse cultuur en identiteit in de verdrinking komt. Dat wil zeggen, de aanwezigheid van ‘het andere’ kan het beeld van ‘het eigene’ in een samenleving aantasten. Dit is met name bedreigend in de context van een aantal andere ontwikkelingen die een gevoel van nationale identiteit onder druk zetten. Een voorbeeld hiervan is de groeiende individualisering binnen de maatschappij waardoor de onderlinge verbondenheid toch al minder is. Een ander voorbeeld is dat globalisering en voortschrijdende Europese integratie tot steeds abstractere identiteiten hebben geleid, waarvan mensen ook nog een gevoel hebben dat deze hen wordt opgedrongen (het ‘Europese ideaal’). Deze combinatie van factoren zet de nationale identiteit onder druk. In verschillende landen blijkt de wens migratie te beperken niet alleen ingegeven te worden door economische overwegingen, maar vooral ook door zorgen over de eigen identiteit (zie Figuur 7).

Echter, ook mensen die een positievere mening ten opzichte van migranten zijn toegedaan baseren hun argumenten vaak op identiteit, bijvoorbeeld de verrijkende waarde van immigranten voor een gevoel van nationale identiteit (zie Kader 4.4). Een deel van de Canadese nationale identiteit is expliciet gebaseerd op het besef dat Canada een natie van

Figuur 7

Meningen over migratie

■ Waargenomen economische dreiging
■ Waargenomen identiteit dreiging

Bron: Card, D., Dustmann, C. & Preston, I. (2012). 'Immigration, Wages, And Compositional Amenities'. *Journal of the European Economic Association* 10, 78-119 (tabel 5)

immigranten is. Ook Nederland wordt vaak gepresenteerd als een land met een rijke migratiegeschiedenis en een land met een open cultuur en een blik op de wereld.

Naast instrumentele en identiteit-gebaseerde argumenten zijn veel argumenten in het migratiedebat moreel van aard. Zo betreft één van de belangrijkste argumenten voor een ruimhartig migratiebeleid, met name als het om vluchtelingen gaat, de morele verplichting om anderen in nood te helpen, net zoals wij zelf onder die omstandigheden geholpen zouden willen worden (zie Kader 4.3). Maar ook de wens migratie te beperken wordt vaak op morele argumenten gebaseerd, zoals met betrekking tot de soevereiniteit van een land en het recht om de eigen belangen te verdedigen en te bepalen wie er wel of niet een land binnenkomt (zie Kader 4.1).

Tot dusver is het vooral gegaan over de economische, identiteitsgerelateerde en morele redeneringen die mensen maken in het migratiedebat. Deze zouden echter voorbij kunnen gaan aan het feit dat de houding ten opzichte van migranten ook door *emoties* bepaald wordt. Veel economische en identiteit-gebaseerde redeneringen zijn uiteindelijk gebaseerd op angst. Echter, deze gevoelens komen niet alleen tot stand op basis van bespiegelingen over economie en identiteit, maar zijn vaak veel basaler genesteld in de onderbuik. Mensen ervaren een gevoel van dreiging zonder dat ze kunnen aangeven waar ze precies bang voor zijn.

De 'geïntegreerde dreiging theorie' is een sociaalpsychologisch perspectief dat drie verschillende manieren beschrijft waarop leden van andere groepen (zoals immigranten) als bedreigend ervaren kunnen worden. Naast de hierboven al uitgebreider beschreven *instrumentele* (economische) en *symbolische* (identiteit) dreiging, onderscheidt dit perspectief ook de gevoelens van angst en onzekerheid die ontstaan tijdens daadwerkelijk contact met leden van andere groepen. Deze angst is terug te voeren op een deels evolutionair bepaalde vrees voor alles wat anders is. Deze angst is met name sterk als de eigen (lichamelijke) veiligheid in het geding is. De associatie van migranten met criminaliteit en (seksueel) geweld bepaalt op een negatieve manier zowel de kwantiteit als de kwaliteit van contact tussen autochtonen en leden van migrantengroepen. Een illustratie hiervan vormt de collectieve angst voor asielzoekers in West-Europese samenlevingen na de massale aanrandingen tijdens de nieuwjaarsnacht 2015-2016 in Keulen. Gevoelens van angst in de huidige maatschappij worden verder versterkt door de verminderde sociale cohesie binnen gemeenschappen en het gevoel 'langs elkaar heen te leven' in multi-etnische wijken.

Sociale ongelijkheid kleurt het migratiedebat

Zowel voor- als tegenstanders van migratie maken dus gebruik van economische, identiteit-gebaseerde en morele argumentatie. Maar deze argumenten ontwikkelen zich langs

de lijnen van sociale klasse binnen de ontvangende samenleving. Waar pro-migratie standpunten vaker door mensen uit de hogere sociale klassen worden ingenomen, worden de anti-migratie standpunten eerder door mensen uit de lagere sociale klassen ingenomen.

Mensen die weinig hebben, hebben reden zich extra bedreigd te voelen wanneer ze dat ook nog dreigen te verliezen. Maar ook de grotere algemene onzekerheden aan de onderkant van de samenleving zullen doen verlangen naar vastigheid qua identiteit en cultuur. De manieren waarop migranten die cultuur en identiteit bedreigen zal eerder gevoeld worden aan die kant van de samenleving waar de onzekerheden het grootst zijn. Ook komen leden van de lagere sociale klassen in werk en buurt meer in aanraking met migranten, waardoor ze geneigd zijn hun aantallen en invloed op de Nederlandse maatschappij te overschatten.

Leden van de hogere sociale klassen komen daarentegen vaak vooral in aanraking met het idee van migratie, en niet zo zeer met de directe praktische gevolgen. En als zij met die gevolgen in aanraking komen, zijn die eerder positief voor hen. Migrant kunnen goedkope werknemers zijn of interessante nieuwe restaurants openen. Ook heeft migratie voor hen positieve uitkomsten omdat het de identiteit van Nederland als goed land bevestigt, evenals hun persoonlijke identiteit als verlicht en ruimdenkend mens.

4.3

Ongelijkheid, migratie en morele plichten

Pauline Kleingeld

De grote mondiale ongelijkheid in levensstandaard is voor armen een reden te migreren. Welgestelde staten hebben door internationale wetten de plicht om vluchtelingen op te nemen. Dit geldt echter niet voor mensen die armoede ontvluchten. Hebben de burgers van welgestelde staten dan wel de morele plicht om de grenzen voor dergelijke immigranten te openen?

Het antwoord op deze vraag is vaak 'nee', met als argument dat staten hun cultuur en levensstandaard mogen beschermen. Maar zelfs in gevallen waarin bedreigingen van deze verworvenheden door immigratie reëel zijn, hebben staten een morele plicht om ongelijkheid te verminderen.

Ten eerste is de armoede van anderen elders een gevolg van een onrechtvaardig mondiaal economisch stelsel dat welgestelden bevoordeelt. Hierdoor hebben deze welgestelden de plicht om zich in te zetten voor een rechtvaardiger systeem in plaats van te blijven profiteren van onrecht. De manieren waarop ze dit kunnen doen kunnen variëren van politieke actie tot aanpassing van het consumentengedrag. Ten tweede geldt in het algemeen dat welgestelden de morele plicht hebben hulpbehoeftigen te helpen. Dit geldt ook voor armen elders op de wereld. Deze hulp kan variëren van het uitvoeren van politieke druk tot het pleiten voor verbetering van onderwijsstelsels. Wat de beste manier is, hangt af van de specifieke oorzaken van armoede en op welke wijze deze het effectiefst kan worden verminderd.

Lokale versus globale identificatie

De instrumentele, morele en identiteitsargumenten die een rol spelen in het migratiedebat lopen vaak door elkaar. Maar de verschillende standpunten die ze bepleiten zijn meestal geworteld in verschillende niveaus van identificatie, dat wil zeggen een meer *lokale* versus een bredere, meer *globale* identificatie. Het argument dat het de morele verplichting van mensen is om iemand in nood te helpen, onafhankelijk van zijn of haar afkomst, is bijvoorbeeld gebaseerd op een globale, universele identificatie met 'de mensheid'. Het eveneens morele argument dat het iemands recht is om de belangen van zijn of haar dorp of land te verdedigen, is daarentegen gebaseerd op een meer lokale identificatie met de eigen gemeenschap. Ook bij de bespreking van economische factoren is al aangestipt dat pro-migratie argumenten veelal gebaseerd zijn op macro-economische bespiegelingen die ontstaan op bureaus van beleidsmakers, terwijl anti-migratie argumenten vaak voortkomen uit bedreigingen van banen en zekerheid op lokaal niveau. De anti-immigratie argumenten zijn meestal meer op een lokale identificatie gebaseerd, en de pro-immigratie argumenten op een globale identificatie, dat wil zeggen een identificatie op wereldniveau.

Dit onderscheid tussen meer lokale en globale niveaus van identificatie komt in verschillende theorieën en beschouwingen terug. De socioloog Abram De Swaan geeft bijvoorbeeld aan hoe in de loop van de evolutie 'uitdijende cirkels van iden-

tificatie' zijn ontstaan. Waar identificatie met het eigen gezin zo oud als de mensheid is, ontstond pas tijdens de jager-verzamelaar periode identificatie met een bredere gemeenschap (stam, dorp, streek). Meer recentelijk is identificatie ontstaan met abstractere categorieën gebaseerd op bijvoorbeeld etniciteit, de natiestaat en zelfs de mensheid als geheel.

Zoals hiervoor aangegeven, werken sociaal-culturele factoren en verschillende belangen in de hand dat de hogere sociale klassen zich gemakkelijker identificeren op het globale niveau, terwijl het lokale niveau van identificatie belangrijker is voor de lagere sociale klassen. Maar er zijn ook meer basale psychologische redenen voor dit verschil in identificatie. Mensen en groepen met een hogere status en macht zijn meer geneigd om de wereld op een globaler en abstracter niveau waar te nemen ('het grotere geheel'), terwijl mensen en groepen met lage status en macht meer geneigd zijn om de wereld op een concreter niveau waar te nemen ('de details'). Als je relatief onafhankelijk van anderen kunt opereren, kun je je veroorloven om vooral op de grote lijnen te letten en te kijken welke mogelijkheden er zijn. Op het moment dat je sterk afhankelijk bent van anderen voor zelfs je meest basale behoeftes, zal je meer gericht zijn op je omgeving en de beperkingen waar je mee te maken hebt. Onderzoek laat bijvoorbeeld zien dat het hebben van weinig controle over de eigen situatie gevoelens van dreiging oproept en de aandacht richt op details van de lokale

situatie, terwijl mensen die meer mogelijkheden krijgen de situatie naar hun eigen hand te zetten gevoelens van positieve uitdaging ervaren, meer gericht zijn op de grote lijnen en bredere vergezichten kunnen zien. Met het motto ‘Wir schaffen das!’ presenteerde Bondskanselier Angela Merkel de immigratieproblematiek als positieve uitdaging. Echter, alleen al op grond van deze basale psychologische processen, valt te verwachten dat haar oproep minder besteed was aan leden van de lagere sociale klassen.

Het immigratiedebat een stap vooruit

Helpt het, als we er rekening mee houden dat de argumenten in het immigratiedebat deels geworteld zijn in verschillende niveaus van identificatie die ontstaan zijn als gevolg van sociale ongelijkheid? Het maakt in elk geval duidelijk dat we een balans moeten vinden tussen enerzijds het belang van de eigen groep en anderzijds de universele, en dus grensoverschrijdende rechten van de mens (zie Kader 4.3). In de filosofie wordt zo'n balans aangeduid met de term ‘redelijke bevooroordeeldheid’ (*reasonable partiality*; zie Kader 4.1). Eén van de manieren waarop dit vorm zou kunnen krijgen is door in te zetten op een duale identificatie, die mensen in staat stelt zich gelijktijdig zowel met de lokale als met de globale gemeenschap te identificeren. Binnen de filosofie is het idee van een gelijktijdige identificatie met een lokale groep (gemeenschap, dorp) en de

globale groep ('de mensheid') al zo oud als de Stoïcijnen en hun kosmopolitische ideaal. Toen Diogenes werd gevraagd waar hij vandaan kwam, antwoordde hij: 'Ik ben een burger van de wereld.' In de Stoïcijns visie op moraliteit is het wereldburgerschap de weg om aan de morele verplichting te voldoen om iedereen als gelijke te zien. Latere Stoïcijns visies op kosmopolitisme nuanceerden deze radicale zienswijze enigszins in de zin dat iedereen tot twee gemeenschappen behoort: de lokale gemeenschap waarin men geboren werd en de wereldgemeenschap. Volgens deze meer gematigde zienswijze op kosmopolitisme zijn deze twee loyaliteiten niet strijdig met elkaar en is het wereldburgerschap verenigbaar met lokale vormen van politieke organisatie.

Hoe kun je zo'n ideaal in de praktijk gestalte geven? Binnen de psychologie is het idee van een duale identiteit tot nu toe vooral toegepast om de onderlinge relaties in een multiculturele samenleving te optimaliseren. Het blijkt bijvoorbeeld dat men zich best tegelijkertijd 'Marokkaan' en 'Nederlander' kan voelen. De gelijktijdige identificatie met de eigen subgroep en een overkoepelende categorie is een effectieve manier om groepen bij elkaar te brengen. Dit blijkt bijvoorbeeld ook uit onderzoek naar geslaagde en minder geslaagde fusies van bedrijven. Een duale identiteit is functioneel omdat het door de overkoepelende categorie de leden van de verschillende groepen samen-

bindt, terwijl tegelijkertijd de band met de eigen subgroep en het eigen karakter daarvan behouden blijft: eenheid in verscheidenheid.

Verschuivende identiteiten

Het herhalen van anti- en pro-immigratie standpunten brengt ons niet verder. Voor een echte dialoog die tot bruikbare oplossingen leidt, moeten deze kampen eerst dichter bij elkaar worden gebracht. Om dit te bereiken kunnen degenen die tegen immigratie zijn, herinnerd worden aan de morele argumenten die hen helpen zich ook te identificeren op een meer globaal niveau. Degenen die voor migratie zijn, kunnen meer rekening houden met de instrumentele overwegingen die een rol spelen, als ze zich ook identificeren op een lokaal niveau. Hiermee zou het pro-immigratie kamp meer begrip krijgen voor de problemen die voortkomen uit ongelijkheid op lokaal niveau, terwijl het anti-kamp meer zicht krijgt op de problemen die voortkomen uit mondiale ongelijkheid en de kansen die migratie kan bieden. De basis voor dergelijke verschuivingen in identificatie is zeker aanwezig (zie Kader 4.4).

De bezorgdheid over immigratie is immers niet alleen gebaseerd op koude, economische calculaties, maar juist op empathie voor de 'eigen mensen' binnen de lokale gemeenschap, met name de meer kwetsbaren onder hen, zoals ouderen en de minima. Mensen die immigranten, hun gezinnen

4.4

Sociale identiteit

Naomi Ellemers

Mensen zijn sociale wezens. Naast de unieke eigenschappen die onze persoonlijke identiteit bepalen, zien we onszelf en anderen ook als lid van sociale groepen. De groepen waartoe we behoren – en de kenmerken van die groepen – geven ons een gevoel van wie we zijn, waar we thuishoren, hoe we lijken op sommige mensen en juist verschillen van anderen. Een dergelijke sociale identiteit kan zeer concreet worden geformuleerd ('ik ben Amsterdammer') of veel abstracter ('ik ben een mens'). Het is belangrijk om opgenomen, gerespecteerd en gewaardeerd te worden door anderen, die zo erkennen wie we zijn en waar we voor staan. De aan een groep ontleende identiteit – de zogeheten sociale identiteit – vormt een belangrijk richtsnoer voor individuele gedragingen en keuzes. De kenmerkende normen en gebruiken van de groepen waartoe we behoren (in-groep) beïnvloeden ons gedrag sterker dan die van groepen waartoe we niet behoren (uit-groepen). Dit geldt ook wanneer het ons feitelijk niets extra's oplevert als we ons houden aan de normen van de eigen groep en er alleen sociale 'winst' te behalen valt.

en de problemen waar ze mee te maken hebben eenmaal van dichtbij hebben leren kennen, gaan hen ook gemakkelijker tot kwetsbare leden van de lokale gemeenschap rekenen, in plaats van ze als indringers te zien. Veel van de initiatieven die op dit moment genomen worden voor de opvang van asielzoekers zijn lokaal van aard. Daarnaast zijn er legio voorbeelden van hele dorpsgemeenschappen die op de bres springen voor uitgeprocedeerde asielzoekers en hun kinderen als deze dreigen te worden uitgezet. Dit is precies wat de filosofe Martha Nussbaum bedoelt met het 'naar binnen trekken van de buitenste cirkel van identificatie': de abstracte ideeën over een wereldgemeenschap en universele gelijkheid krijgen handen en voeten wanneer men deze kan relateren aan wat men daadwerkelijk nabij in de eigen gemeenschap ziet gebeuren.

De paradoxale conclusie is dat juist lokale identificatie een vruchtbare basis vormt om de globale cirkels van identificatie naar binnen te trekken. Een omgekeerde beweging, van een voornamelijk globale identificatie in de richting van lokale identificatie, is ook nodig om de verschillende standpunten over migratie dicht bij elkaar te brengen. Ook hier zijn concrete voorbeelden van te geven, bijvoorbeeld door representanten van de gevestigde orde. Bij een recent bezoek aan een asielzoekerscentrum in Rotterdam ging minister Asscher niet alleen het gesprek aan met de asielzoekers, maar ook met de omwonenden. Hij riep anderen op de te-

genstrijdige gevoelens tegemoet te treden met een 'warm hart en een koel hoofd'. Een warm hart om het leed van vluchtelingen te verzachten, zoals wij zelf in die positie ook geholpen zouden willen worden (empathie gebaseerd op een universele, globale identificatie), maar een koel hoofd om met de uitdagingen om te gaan die de praktische opvang van asielzoekers lokaal met zich meebrengen.

Een ander voorbeeld vormt de speech 'A More Perfect Union' van Barack Obama, waarin hij zich in 2008 als presidentskandidaat voor het eerst uitgebreid uitsprak over de raciale problemen in zijn land. Hij ging in op de boosheid van veel zwarte burgers over door de eeuwen heen gevormde sociale ongelijkheid. Maar hij sprak ook over de wortels van racisme bij witte burgers uit de lagere sociaal-economische klassen en de (legitieme) boosheid die zij voelden over hun positie en mogelijkheden. Deze mensen hadden volgens Obama evengoed weinig reden zich bevoorrecht te voelen door hun etniciteit. Zonder racisme als uitkomst te legitimeren, daalde hij in zijn analyse van abstract moreel niveau af tot het meest basale niveau waarin het racisme geworteld was. Hij verwees niet naar abstracte, morele principes ('gij zult niet discrimineren'), maar toonde begrip voor de legitieme alledaagse zorgen van gewone burgers uit de lagere sociaal-economische klassen. Volgens sommige analisten heeft deze speech hem de overwinning in de verkiezingen opgeleverd.

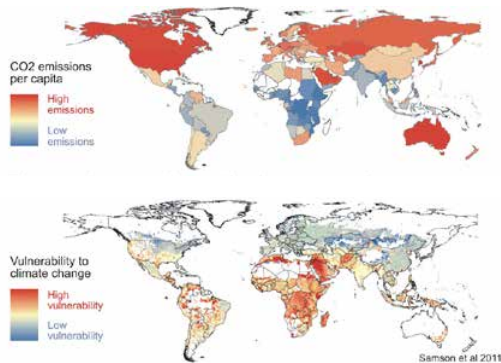
5

Klimaatverandering

Belle Derks

Wanneer we aan de problematiek rondom klimaatverandering denken dan is het verband met sociale ongelijkheid niet meteen duidelijk. Klimaatverandering is een wereldwijd probleem – de wereld warmt op, de ijskappen smelten – en dat moeten we op een handige manier zien op te lossen. Wat heeft dat te maken met sociale ongelijkheid? In dit hoofdstuk laten we zien dat sociale ongelijkheid nauw verweven is met klimaatverandering. Ook wat betreft klimaatverandering leven we in een wereld van verschil. Er is ongelijkheid in wie de meest negatieve gevolgen van klimaatverandering ondervindt (de arme landen en toekomstige generaties), maar ook in wie de meeste CO₂ uitstoot (zie Figuur 8), wie de meeste mogelijkheden heeft om iets te doen aan klimaatverandering, en wie het makkelijkst zijn verantwoordelijkheid kan ontlopen (de rijkere landen; zie Kader 5.1). Deze verschillende vormen van sociale ongelijkheid maken dat ook aan het klimaatdebat een morele dimensie kleeft. Net als in de voorgaande hoofdstukken zul-

Figuur 8
Ongelijkheid in klimaatverandering

Boven: CO₂ emissies per persoon

Onder: Kwetsbaarheid voor impact van klimaatverandering

Bron: <http://www.skepticalscience.com/graphics.php?g=15>

len we betogen dat deze morele dimensie vaak uit de weg wordt gegaan, ten faveure van een meer economische en instrumentele benadering van de milieuproblematiek. Dat is jammer, omdat juist een morele benadering van klimaatverandering mogelijkheden biedt om dit vraagstuk gezamenlijk aan te pakken.

Klimaatverandering: de perfecte morele storm

Waarom is het zo moeilijk om mensen, bedrijven en regeringen ervan te overtuigen dat er *nu* gezamenlijk gehandeld moet worden om klimaatverandering te beperken? De filosoof Stephen Gardiner stelt dat het probleem van klimaatverandering een paar eigenaardige eigenschappen heeft die het ons mensen moeilijk maken om de stappen te nemen die nodig zijn om klimaatverandering te stoppen. Hij noemt dit de 'perfecte morele storm', naar de analogie van een boot die op zee wordt getroffen door een zeldzame combinatie van weersomstandigheden ('de perfecte storm'). Waar ieder van de factoren die het klimaat beïnvloedt op zichzelf al een serieuze beperking vormt van ons vermogen om beslissingen te nemen, creëren ze wanneer ze tegelijk optreden de perfecte morele storm. In deze storm twijfelen mensen, bedrijven en regeringen *of* ze actie moeten ondernemen om klimaatverandering te stoppen en *wat* die actie dan zou moeten zijn. Meer specifiek wordt deze perfecte morele storm gevormd door een combinatie van drie stormen: een 'wereldstorm',

een 'temporele storm' en een 'theoretische storm'.

Allereerst is er de *wereldstorm*: klimaatverandering is een probleem dat alleen op te lossen is door wereldwijde samenwerking. Broeikasgassen die op één plek worden uitgestoten, hebben effect op de rest van de wereld. Ons milieuvriendelijke gedrag wordt tenietgedaan door CO₂-uitstoot in andere landen. Gedragseconomen zien het klimaatprobleem als een *sociaal dilemma*, een situatie waarin mensen moeten kiezen tussen hun eigenbelang en het gemeenschappelijke belang. De wereld als geheel heeft er baat bij dat ieder individu en ieder land het gebruik van fossiele brandstoffen vermindert, maar individuele mensen en landen hebben er het meeste baat bij als anderen hun uitstoot terugbrengen terwijl zij zelf onverminderd kunnen doorgaan met produceren en consumeren.

Bovendien is er op het wereldtoneel grote ongelijkheid tussen landen: terwijl de armere landen door hun geografische ligging meer last hebben van klimaatverandering (denk aan droogte en overstromingen), ligt de verantwoordelijkheid voor klimaatverandering met name bij de rijkere Westerse landen die in het verleden de meeste uitstoot hebben gegenereerd. Er is echter een gebrek aan een goed functionerend wereldbestuur. De armere landen zijn niet in de positie om de rijkere landen te dwingen hun verantwoordelijk te nemen, terwijl de rijkere landen genoeg macht hebben om niet mee te doen aan klimaatverdragen. Al deze factoren

verminderen de kans op het vinden van een goede collectieve oplossing voor het klimaatvraagstuk.

Ten tweede is er de *temporele storm*: klimaatverandering is een uitgesteld probleem. Het klimaat reageert heel langzaam, waardoor ons gedrag pas in de verre toekomst desastreuze gevolgen zal hebben. Bovendien zullen verminderingen in het gebruik van fossiele brandstoffen hoge kosten met zich meebrengen voor de huidige generatie (bijvoorbeeld minder economische groei en consumptie), maar vooral positieve effecten hebben in de toekomst (na 2050). De toekomstige generaties hebben geen stem in het klimaatdebat en hun belangen zijn dus niet goed vertegenwoordigd. Psychologisch onderzoek laat zien dat mensen al moeite hebben met uitgestelde beloningen voor zichzelf, laat staan beloningen die een volgende generatie ten goede zullen komen. Nationale regeringen hebben een korte levensduur en zullen zich vooral richten op het maximaliseren van uitkomsten van hun huidige kiezers in plaats van de uitkomsten voor toekomstige generaties. Dit wordt ook wel 'contempocentrisme' genoemd. De verleiding om de rekening door te schuiven naar de volgende generatie is groot. Tegelijkertijd laat onderzoek zien dat als we wachten met actie, de toekomstige generaties veel drastischer maatregelen moeten nemen om het tij te keren dan wat wij nu zouden moeten doen om hetzelfde te bereiken.

Tenslotte woedt er een *theoretische storm*. Wij mensen

missen het intellectuele gereedschap om de grootte van het klimaatprobleem echt te begrijpen en aan te pakken. Wetenschappers nemen aan dat een rationele analyse van het klimaatvraagstuk *de* manier is om tot een oplossing te komen. Ze benaderen het klimaatdebat bijvoorbeeld vanuit een technisch perspectief ('hoe brengen we CO₂-uitstoot terug? of 'hoe halen we broeikasgassen uit de atmosfeer?) of een economisch perspectief ('hoe zwaar moeten we de baten voor toekomstige generaties meewegen in onze huidige keuzes?'). Ook gaan veel theoretische benaderingen er vanuit dat individuen en landen ervan overtuigd kunnen worden om op een rationele manier te handelen om dit collectieve probleem op te lossen. Maar al deze benaderingen gaan voorbij aan de grootte en de complexiteit van het klimaatvraagstuk en het onvermogen van de mens om een probleem van dit type te begrijpen en op te lossen. Tegelijkertijd geven deze debatten over klimaatverandering een uitvlucht om nog *geen* actie te ondernemen of de schuld door te schuiven naar iemand anders. Het zorgt ervoor dat mensen een onrealistisch vertrouwen hebben dat wetenschappers een oplossing zullen vinden voor het klimaatprobleem (de *technologische fix*) of juist dat ze klimaatverandering kunnen ontkennen ('zelfs de wetenschappers zijn er niet uit!'). We wachten met het ondernemen van actie totdat exact duidelijk is wat we kunnen doen aan klimaatverandering, met als gevolg dat we straks te laat zijn.

De combinatie van de bijzondere eigenschappen van het klimaatprobleem (de wereld-, temporele en theoretische stormen) creëert een superstorm die bijdraagt aan een nieuw probleem, namelijk dat van *morele corruptie*. Het probleem van de klimaatverandering is zo groot en complex dat het ons makkelijk wordt gemaakt om acties uit te stellen. Het is gemakkelijk om niets te doen, met als argument dat we nog niet genoeg over klimaatverandering weten om te beslissen hoe we het op gaan lossen. Het is gemakkelijk om de indruk te wekken dat we ons uiterste best doen om klimaatverandering te stoppen door ons op slechts een deel van het probleem te richten, terwijl we andere aspecten negeren. Klimaatconferenties worden belegd om de verantwoordelijkheden voor een wereldwijd probleem te verdelen, maar kunnen er voor zorgen dat we ons goed voelen over klimaatverdragen die maar beperkte positieve effecten hebben op toekomstige generaties. De perfecte morele storm die klimaatverandering creëert maakt het de huidige generatie makkelijk om door te gaan met gedrag dat toekomstige generaties zal schaden, zonder dat we ons er slecht over voelen.

Instrumentele oplossingen voor het klimaatprobleem

Veel klimaatwetenschappers zijn het er over eens dat om klimaatverandering een halt toe te roepen, overheden gezamenlijk zo snel mogelijk drastische maatregelen moeten

Klimaatrechtvaardigheid

Neelke Doorn

Uitstoot van schadelijke stoffen, afval en uitputting van hulpbronnen vormen een bedreiging voor levende organismen, mensen niet uitgezonderd. Milieu-effecten doen zich niet per se voor op de plek waar ze worden gegenereerd – in de wereld zijn de kosten en baten ongelijk verdeeld.

Op lokaal niveau hebben armen en etnische minderheidsgroepen vaak het sterkst te lijden onder milieurisico's. Ze wonen het dichtst bij walmende fabrieken, vervuilende snelwegen of vuilstortplaatsen. Vaak zijn deze groepen ook achtergesteld in diverse andere opzichten – zoals slechte arbeidsomstandigheden, lage opleiding en geringe politieke participatie.

In de wereld is de ongelijke verdeling van ecologische risico's en voordelen net zo pregnant. De landen die het sterkst bijdragen aan klimaatverandering zijn niet de landen die het meest te lijden hebben onder de gevolgen. De gemiddelde CO₂-uitstoot in de Verenigde Staten is bijvoorbeeld ca. 16,5 ton per hoofd van de bevolking; in de EU is dit 6,7 ton. Een land als Bangladesh, dat door het grotere overstromingsrisico extreem kwetsbaar is voor klimaatverandering, stoot per hoofd van de bevolking slechts 0,4 ton CO₂ uit.

Het principe van mondiale ongelijkheid en de verantwoordelijkheid om klimaatverandering aan te pakken wordt vaak *klimaatrechtvaardigheid* genoemd. Er zijn twee hoofdargumenten waarom welgestelde landen in dit opzicht een verantwoordelijkheid hebben. Ten eerste: zoals opgemerkt, dragen welgestelde landen sterker bij tot klimaatverandering dan arme landen. Ten tweede: welgestelde landen zijn beter toegerust om maatregelen te nemen die de klimaatverandering terug kunnen dringen.

nemen. Maar tegelijkertijd benadrukken economen dat deze maatregelen veel kosten en dat te ambitieuze maatregelen de economie van individuele landen onnodig zullen schaden. Burgers en regeringen zijn van elkaar afhankelijk om het klimaatprobleem daadwerkelijk op te lossen. Maar opkomen voor het gemeenschappelijk belang door afhankelijkheid van fossiele brandstoffen te verminderen brengt ook hoge kosten met zich mee, zoals de kosten die gemoeid zijn met investeringen in nieuwe klimaat-neutrale technologieën en het geld dat een land misloopt als het de productie en export van goederen vermindert. Deze hoge kosten van samenwerking maken het aantrekkelijk voor individuele landen om niet mee te werken en het probleem te laten oplossen door andere landen.

Wanneer je het klimaatprobleem als een sociaal dilemma ziet dan is de logische oplossing om via internationale verdragen tot een gelijkmatige verdeling van de kosten te komen. Een voorbeeld hiervan is het Kyoto Protocol, een verdrag tussen een groot aantal industrielanden waarin rechten om broeikasgassen uit te stoten en plichten om uitstoot te verminderen verdeeld worden. Hoewel deze klimaatverdragen een goede eerste stap kunnen zijn richting de vermindering van CO₂-uitstoot, kleven er ook nadelen aan. Een economische benadering van het klimaatprobleem vereist namelijk dat je een prijs zet op vervuiling en vervolgens de markt zijn werk laat doen. Het idee is dat als de prijs

5.2

Nadelen van de handel in koolstofemissierechten

Servaas Storm

Het argument voor de verhandeling van koolstofrechten is dat een hoge koolstofprijs, waarin de externe kosten zijn verdisconteerd, bedrijven en individuen onder druk zet. Zo worden ze gestimuleerd om koolstofuitstoot op korte termijn terug te dringen en ook te investeren in efficiënte koolstofmijdende alternatieve technologieën, om de uitstoot in de toekomst te beperken. De vraag is: vormt een 'correctieve' prijs voor koolstof een voldoende prikkel tot de radicale ontleding van onze systemen van energie, vervoer, productie en consumptie? Dat is immers nodig, willen we een koolstofneutrale samenleving realiseren. Het antwoord is nee.

Ten eerste: de *juiste* 'correctieve' prijs voor koolstof is onmogelijk vast te stellen. De externe kosten voor koolstof zijn afhankelijk van de effecten van de opwarming en dus nog niet bekend. Ten tweede: om het klimaat te stabiliseren moet de infrastructuur op basis van koolwaterstof fundamenteel op de schop, evenals de gevestigde belangen in de fossiele-brandstofeconomie. Wil de koolstofprijs bedrijven stimuleren tot deze radicale verandering, dan moet hij zo hoog zijn dat de investering loont voor particuliere

ondernemingen. Daarbij is een flinke opslag nodig voor de marktrisico's van het inzetten van riskante, nog niet beproefde technologieën. In het echte leven werken koolstofmarkten niet perfect, en zal zo'n hoge prijs waarschijnlijk niet ontstaan. Het is veel waarschijnlijker dat er buiten proportionele fluctuaties zullen ontstaan. Erger nog: de verhandeling van koolstofrechten kan de sectoren die het sterkst verlaafd zijn aan fossiele brandstoffen stimuleren om gewoon op de vertrouwde manier verder te gaan. Voor hen is het immers minder duur om koolstofrechten te kopen van anderen dan over te stappen op hernieuwbare energie.

Tenslotte: aan koolstofprijsstelling kleven ernstige verdelingsproblemen. Om 'koolstoflekken' te voorkomen moet de koolstofprijs overal voor iedereen gelijk zijn. Als de prijs in de hele wereld hoog genoeg is, zullen de energieprijzen flink stijgen. Volgens een prognose zou een liter benzine één dollar duurder worden. Dit zou een ramp zijn voor de drie miljard armen van de wereld, die moeten rondkomen van nog geen 2,5 dollar per persoon per dag.

maar hoog genoeg is bedrijven vanzelf minder broeikasgas-
sen zullen gaan uitstoten.

Maar uit onderzoek blijkt dat emissiehandel niet leidt tot
een reductie in CO₂-uitstoot en zelfs investeringen in uit-
stoot-reducerende technologieën in de weg kan staan (zie
Kader 5.2). Het Kyoto protocol en het emissie handelssys-
teem van de Europese Unie hebben tot op heden nog niet
tot enige vorm van reductie geleid. Emissiehandel creëert
een korte termijn focus op economische kosten en baten en
een verspreiding van verantwoordelijkheid in plaats van de
lange termijn visie die nodig is om uitstoot van CO₂-emis-
sies te reduceren. Een dergelijk handelssysteem leidt alleen
tot vermindering aan uitstoot van broeikasgassen wanneer
de maximaal toegelaten emissie laag is. Maar bij de instelling
van het huidige systeem is een overschot aan emissierech-
ten uitgedeeld. Hierdoor is de prijs heel laag en is het voor
bedrijven goedkoper om uitstootrechten bij te kopen dan te
investeren in technologie die uitstoot beperkt. Bovendien
hebben veel bedrijven door de economische crisis (waar-
in productie gedaald is) op dit moment een overschot aan
emissierechten.

Daarnaast *lijken* economische benaderingen van het kli-
maatprobleem simpel en rationeel, maar kleven er ook na-
delen aan omdat het tot grotere sociale ongelijkheid in de
wereld kan leiden. Denk bijvoorbeeld aan de recente groei
in het gebruik van biobrandstof. Het gebruik van biobrand-

stoffen in ons deel van de wereld leidt tot voedselcrises en een stijging van voedselprijzen in andere delen van de wereld doordat land en gewassen die anders voor het produceren van voedsel gebruikt werden, nu gebruikt worden om onze 'duurzame' brandstoffen te produceren. En ook de handel in emissierechten en een hoge prijs op fossiele brandstoffen heeft nadelen, omdat het rijkere landen mogelijk maakt emissierechten op te kopen van armere landen, wat productie en economische groei in armere delen van de wereld weer in de weg kan staan.

Ook met betrekking tot het intergenerationele aspect van klimaatverandering – het feit dat toekomstige generaties meer last zullen hebben van klimaatverandering en afhankelijk zijn van onze keuzes – zijn er nadelen aan een louter economische benadering. Wanneer je een economisch model ontwikkelt waarin financiële kosten en milieubaten tegen elkaar afgezet worden, dan moet je ook een afweging maken van de kosten van klimaatmaatregelen voor de huidige generatie en de baten voor de volgende generaties. Je kunt je afvragen in hoeverre zulke afwegingen nog economisch zijn en of dit eigenlijk niet morele afwegingen zijn. Wanneer je alleen bezig bent met economische uitkomsten is de afweging ten gunste van de huidige generatie snel gemaakt. En dit is ook de veelgehoorde kritiek op de kosten-baten analyses in het kader van klimaatverandering. In veel van deze modellen wegen de financiële kosten van

5.3

Koolstofverantwoordelijkheid

Servaas Storm

Het ene land stoot veel meer broeikasgassen uit in de atmosfeer dan het andere. Bijna 70 procent van de jaarlijkse mondiale uitstoot van broeikasgas is afkomstig van de grootste koolstofuitstoters – China, de Verenigde Staten, de Europese Unie, India, Rusland en Japan. China leunt zwaar op fossiele brandstoffen voor zijn elektriciteit en staalproductie. Er wordt daar bijna tweemaal zoveel broeikasgas uitgestoten als in de Verenigde Staten. En de koolstofintensiteit van de productie in de Chinese economie vertoont een opgaande lijn, terwijl de koolstofintensiteit van de Europese en de Amerikaanse economie al twintig jaar dalende is. Daarom zou je kunnen zeggen dat China en de andere opkomende economieën bepalend zijn voor de opwarming van de aarde – zij nemen inmiddels het grootste deel van de huidige broeikasgas-uitstoot en de toekomstige groei daarvan voor hun rekening.

Maar dit is een vertekend beeld. De afgelopen 25 jaar hebben de Verenigde Staten en de Europese Unie

veel van hun koolstofintensieve (fabricage-)activiteiten uitbesteed aan of verhuisd naar recent industrialiserende landen als China. De rijke oeso-landen zijn *netto koolstofimporteurs* geworden – ze importeren uitstoot in de vorm van goederen ‘made in China’. De (stijgende) koolstofuitstoot in China en andere opkomende economieën komt deels op het conto van de productie van goederen die worden geëxporteerd naar en geconsumeerd in de Verenigde Staten en de Europese Unie. Je kunt ook vanuit consumptieperspectief kijken naar CO_2 -uitstoot (en alle koolstofuitstoot in samenhang met consumptie, productie en vervoer van goederen in internationaal gefragmenteerde mondiale goederenketens). Dan blijkt de koolstofintensiteit van de *consumptie* in de Verenigde Staten en de Europese Unie geleidelijk te zijn gestegen. De koolstofverantwoordelijkheid pakt dus anders uit als deze wordt gedefinieerd vanuit consumptie.

een klimaat-neutrale economie te zwaar, en ze houden onvoldoende rekening met de mogelijke catastrofale gevolgen van ons huidige gedrag in de toekomst, omdat deze gevolgen nog onzeker zijn. Deze modelmatige benaderingen kunnen niet omgaan met onzekerheden en zullen dus niet de ommezwaai in beleid stimuleren die nodig is om klimaatverandering werkelijk te stoppen.

Ook op het niveau van het individu kan je het bevorderen van milieuvriendelijk gedrag bij consumenten zien als een dilemma tussen eigenbelang (zoveel consumeren als je wilt) en gemeenschappelijk belang (het aanpakken van het klimaatprobleem). Een instrumentele benadering van dit dilemma is bijvoorbeeld het verkleinen van de kosten die milieuvriendelijk gedrag met zich meebrengt. Je kunt zulk gedrag belonen met financiële prikkels zoals subsidies voor zonnepanelen, belastingvoordeel voor hybride auto's of het benadrukken van de financiële voordelen die energiebesparing oplevert. Maar psychologisch onderzoek laat zien dat deze economische benaderingen maar weinig positieve effecten sorteren. Voor zover financiële prikkels milieuvriendelijk gedrag stimuleren, verdwijnt dit gedrag vaak al weer snel zodra de financiële prikkel is weggenomen.

Bovendien blijkt het benadrukken van de financiële kanten van beslissingen andere motieven die mensen hebben om zich milieuvriendelijk te gedragen te verdringen. Stel dat je op het punt staat om een nieuwe auto te kopen en

overweegt een zuinige auto te kopen omdat jij het belangrijk vindt om je steentje bij te dragen aan een beter milieu. Vervolgens blijkt dat de overheid middels allerlei belastingvoordelen een beloning heeft ingesteld voor de aankoop van een hybride auto. Je koopt de energiezuinige auto maar weet inmiddels niet meer of je dat nu gedaan hebt omdat je milieuvriendelijk gedrag belangrijk vindt (een intrinsieke motivatie) of vanwege de financiële voordelen (een extrinsieke motivatie). De kans is groot dat deze ervaring toekomstig milieuvriendelijk gedrag ondermijnt omdat je intrinsieke motivatie (deels) is veranderd in een extrinsieke motivatie. Hoe groter de extrinsieke redenen om een hybride auto te kopen (belastingvoordelen in plaats van milieuoverwegingen), hoe minder de neiging om ook werkelijk de moeite te nemen om op elektriciteit in plaats van benzine te rijden. En wanneer bij het kopen van een volgende auto alle financiële prikkels om een milieuvriendelijke auto te kopen verdwenen zijn (wat een reëel vooruitzicht is gezien het zeer wisselende overheidsbeleid), is de kans groot dat de economische overwegingen de milieuoverwegingen verdringen en er gekozen wordt voor een goedkope in plaats van zuinige auto. De economische en instrumentele oplossingen voor het klimaatprobleem hebben dus zo hun beperkingen. Wat kan een moreel perspectief dan nog toevoegen aan het oplossen van dit probleem?

Morele dimensies van het klimaatvraagstuk

Net als bij de andere drie sociale thema's in dit boek, benadrukken wetenschappers ook binnen het klimaatdebat steeds meer het belang van morele overwegingen in het zoeken naar oplossingen. Verschillende filosofen en economen wijzen op de beperkingen van instrumentele benaderingen bij het oplossen van het klimaatprobleem. Hun belangrijkste argument is dat we niet om de sociale ongelijkheid in de wereld en de verantwoordelijkheid voor toekomstige generaties heen kunnen bij het aanpakken van het klimaatprobleem. Economische benaderingen leiden namelijk niet echt tot een collectieve oplossing die ook werkt voor arme landen en toekomstige generaties. Een gelijkmatige verdeling over landen wat betreft de kosten van het oplossen van het klimaatprobleem leidt bijvoorbeeld tot nog grotere sociale ongelijkheid en is om die reden niet houdbaar. Een belasting op de uitstoot van broeikasgassen kan makkelijk gedragen worden door rijkere landen, maar zal de economische ontwikkelingen van armere landen serieus in de weg staan. Bovendien besteden de rijke Westerse landen, zoals de Verenigde Staten en West-Europese landen, hun productie uit naar landen met een groeiende economie, zoals China en India, waardoor de uitstoot van de westerse landen lijkt te dalen terwijl hun consumptie alleen maar groeit (zie Kader 5.3). Verdeling van milieumaatregelen lijkt dus een collectieve oplossing, maar is het niet echt. In

5.4

Ecologische rechtvaardigheid, emoties en motivatie

Sabine Roeser

Weinig mensen zijn bereid hun levensstijl substantieel aan te passen om hun ecologische voetafdruk te verkleinen. Volgens verschillende wetenschappers ontbreekt in de communicatie over klimaatverandering het emotionele aspect om mensen aan te zetten tot een klimaatvriendelijke levensstijl. Emotie kan het 'ecologische gedrag' op twee manieren beïnvloeden: emoties kunnen het besef van de problemen vergroten en de motivatie versterken om er iets aan te doen. Toch worden emoties doorgaans gemedend in de communicatie en politieke besluitvorming over riskante technologieën en klimaatverandering. Reden daarvoor is de aanname dat emoties irrationeel en misleidend zijn.

Deze aanname berust echter op een beperkte opvatting van emoties. Hierbij worden vraagtekens gezet door emotieonderzoekers: zij benadrukken dat emoties juist een belangrijke basis van praktische rationaliteit en moreel inzicht kunnen vormen. In een uitsluitend cijfermatige aanpak van risico worden de netto uitkomsten bekeken op een hoog aggregatieniveau: er wordt niet gelet op andere ethische

aspecten, zoals onrecht, billijkheid, autonomie en gelijkheid. In mijn onderzoek beargumenteer ik dat emoties als sympathie, compassie, verontwaardiging en verantwoordelijkheidsgevoel onze aandacht sterk kunnen vestigen op zulke morele waarden. Door concreet te vertellen over degenen die lijden onder klimaatverandering kan dit echt binnenkomen bij anderen voor wie het anders een ver-van-mijn-bed verhaal blijft. Zo kan compassie worden opgewekt bij mensen en hen aanzetten om hun eigen gedrag kritisch onder de loep te nemen. Bovendien versterken morele emoties iemands motivatie meer dan zuiver rationale argumenten en abstracte kennis over klimaatverandering. We zijn daardoor meer geneigd offers te brengen – bijvoorbeeld door onze levensstijl aan te passen.

De communicatie over klimaatverandering zou een beroep moeten doen op reflectieve morele emoties zoals sympathie en compassie. Deze kunnen immers een aanzet vormen tot kritische beschouwing van ethische implicaties van onze keuzes en bijdragen tot duurzaam gedrag.

de transitie naar een klimaat-neutrale wereld moeten we dus niet denken aan een gelijkmatige, maar aan een *eerlijke* verdeling van de kosten.

Steeds meer wetenschappers stellen voor dat we een morele benadering van de milieuproblematiek nodig hebben om tot een werkbare collectieve oplossing te komen. Een voorbeeld van zo'n ethische benadering is het door verschillende milieueconomen voorgestelde *Broeikas Ontwikkeling Rechtskader*. De *bottom line* van dit voorstel is dat de armen in de wereld vrijgesteld moeten worden van de lasten die het oplossen van het klimaatprobleem met zich meebrengen. Het kader gaat uit van *verantwoordelijkheid* en *capaciteit*, beiden vastgesteld op basis van een ontwikkelingsdrempel. Mensen die beneden deze drempel leven moeten zich vooral bezig kunnen houden met overleven en ontwikkelen. Zij dragen weinig historische verantwoordelijkheid voor de klimaatverandering en hoeven ook niet de lasten te dragen voor het oplossen van dit probleem. De verantwoordelijkheid moet gedragen worden door de mensen met inkomens boven de drempel, ongeacht in welk land ze leven. Deze benadering leidt tot een hele andere verdeling van de kosten van klimaatverandering; een verdeling waarin rijkere landen die minder broeikasgassen uitstoten dan opkomende economieën zoals China en India wél verantwoordelijk worden gehouden voor het oplossen van het klimaatprobleem.

Ook het intergenerationele aspect van klimaatverandering vereist een morele benadering. Het is voor de huidige generatie zeer lonend en gemakkelijk om de verantwoordelijkheid voor het oplossen van de problemen die klimaatverandering zal veroorzaken door te schuiven naar de volgende generatie. Bovendien zijn onze huidige instituties (overheden op nationaal en internationaal niveau) qua samenstelling tijdelijk van aard en door hun focus op de huidige generatie niet uitgerust om klimaatverandering het hoofd te bieden. Waar een economische benadering van het probleem automatisch nadruk legt op de hoge kosten en lage baten voor de huidige generatie, kan een morele benadering van dit probleem wel leiden tot een lange termijn perspectief en een gevoel van verantwoordelijkheid voor de toekomst. Zo stelt de eerder genoemde filosoof Gardiner bijvoorbeeld voor om een mondiale constitutionele institutie op te zetten die functioneert als stem van toekomstige generaties. Deze constitutionele institutie moet zich expliciet bezighouden met de gevolgen van het huidige beleid voor toekomstige generaties, waardoor het effect van morele corruptie in de beslissingen die de huidige generatie neemt verminderd wordt.

Ook in de psychologie is er allerlei onderzoek naar milieugedrag dat erop wijst dat het benadrukken van moraliteit in plaats van financieel gewin een krachtige stimulans kan zijn voor milieuvriendelijk gedrag. Milieucampagnes die ener-

giebesparing promoten (bijvoorbeeld minder brandstof gebruiken door ervoor te zorgen dat je autobanden goed opgepompt zijn), blijken bijvoorbeeld meer invloed te hebben op gedrag wanneer ze een moreel motief benadrukken ('bescherm het milieu') dan wanneer ze een financieel motief benadrukken ('bespaar geld'). De onderliggende reden hiervoor is, zoals we ook in de eerdere hoofdstukken hebben gezien, dat omdat mensen het heel belangrijk vinden

om een moreel persoon te zijn, ze meer gemotiveerd zijn om gedrag te vertonen dat hun moraliteit benadrukt dan gedrag dat hen financieel gewin oplevert. Zo blijken juist de emoties die opgeroepen worden wanneer we nadenken over moraliteit, zoals compassie en verontwaardiging, een sterke voorspeller van motivatie te zijn (zie Kader 5.4).

Een andere manier om het belang van moraliteit te benadrukken en daarmee milieuvriendelijk gedrag te motiveren is door mensen te laten nadenken over hun nalatenschap en hoe zij herinnerd willen worden door andere mensen. Dit zorgt er voor dat lange termijn doelen meer nadruk krijgen en de zorg voor toekomstige anderen (zoals kinderen en kleinkinderen) een belangrijker motief wordt in het maken van keuzes. Zo toont onderzoek aan dat mensen die nadenken over hun nalatenschap meer geld doneren aan een goed doel gericht op het milieu, meer gemotiveerd zijn om klimaatverandering tegen te gaan, en ook sterker gaan geloven dat klimaatverandering bestaat en aangepakt moet worden. Vanuit een mondiaal perspectief, tenslotte, blijkt moraliteit mensen te motiveren om achter ambitieus milieubeleid te gaan staan. Zo heeft een wereldwijde studie laten zien dat mensen het belangrijker vinden dat er wat aan klimaatverandering wordt gedaan als ze zich realiseren dat dit soort beleid niet alleen goed is voor het milieu, maar ook wat zegt over het karakter van de samenleving waarin zij leven. Als mensen zich realiseren dat een samenleving die zorgt

voor het milieu een samenleving is van betrokken en morele mensen, dan blijken zij ook meer achter maatregelen te staan om het klimaat te beschermen.

Conclusie

Om het klimaatprobleem het hoofd te bieden, is het nodig dat de huidige generatie wereldburgers snel en als collectief actie onderneemt om het gebruik van fossiele brandstoffen terug te dringen. Hoewel economische benaderingen, zoals kosten-baten analyses, emissie handelssystemen en financiële prikkels ter stimulering van milieuvriendelijk gedrag een effectieve benadering *lijken* van klimaatverandering, leiden zij ons af van de schaal en grootte van het probleem en motiveren ze mensen en politici om na te denken over het behalen van de grootste winst in plaats van het nemen van collectieve verantwoordelijkheid. Een morele benadering van het klimaatprobleem zal tot meer effectieve oplossingen leiden, omdat het mensen en landen sterker motiveert te zoeken naar *echte* oplossingen die klimaatproblematiek en de sociale ongelijkheid die eruit voortkomt werkelijk terug dringen.

Literatuurverwijzingen en leestips

Hoofdstuk 1: Sociale ongelijkheid: mythen en feiten

Bandura, A. (2016). *Moral Disengagement: How People Do Harm and Live With Themselves*. New York: Worth Publishers.

Blom, F., Steffens, T., Brekelmans, R. & Boschloo, M. (2016). *Inclusiveness in Everyone's Best Interest: A Priority for Politics and Business*. Boston: Boston Consulting Group.

Cudd, A. E. (2006). *Analyzing Oppression*. New York, NY: Oxford University Press.
Dit boek betoogt dat rationele keuzes van onderdrukte personen bijdragen aan hun eigen onderdrukking. Als mensen geloven dat ze zelf tekort schieten, ontheft dit de samenleving van verantwoordelijkheid over het opheffen van ongelijkheid.

Costanza, R., Kubiszewski, I., Giovannini, E., Lovins, H., McGlade, J., Pickett, K.W. et al. & Wilkinson, R. (2014). 'Development: Time to Dethrone GDP'. *Nature* 505, 282-285.

DiTomaso, N. (2013). *The American Non-Dilemma: Racial Inequality Without Racism*. New York, NY: Russell Sage Foundation.

Dit boek laat zien hoe rassenongelijkheid in stand wordt gehouden doordat mensen ongelijke kansen hebben.

Does, S., Derks, B. & Ellemers, N. (2011). 'Thou shall not discriminate: How emphasizing moral ideals rather than obligations increases whites' support for social equality'. *Journal of Experimental Social Psychology* 47, 562-571.

Ellemers, N. (2012). 'The Group Self'. *Science* 336, 848-852.

Dit artikel laat zien wanneer en waarom mensen denken, voelen en handelen als leden van een groep en niet als afzonderlijke individuen. Het legt uit hoe zich dit verhoudt tot sociale ongelijkheid.

Heath, J. (2015). *Morality, Competition and the Firm*. Oxford: Oxford University Press.
Het belangrijkste argument voor gelijkheid als rechtvaardigheidsprincipe is het idee van een sociaal contract. In deze publicatie worden enkele problemen van het contractperspectief verkend.

Heath, J. (2010). *Economics Without Illusions: Debunking the Myths of Modern Capitalism*. New York, NY: Crown Publishing Group.

Heath, J. (2008). 'Political Egalitarianism'. *Social Theory and Practice* 34, 485-516.

Een standaardopvatting onder filosofen is dat een theorie van rechtvaardigheid voor een liberale samenleving 'politiek' moet zijn – in de zin dat moet worden uitgegaan van de juistheid van alle meer specifieke, morele en religieuze opvattingen die aanwezig zijn, maar niet universeel worden gedeeld in de bevolking. In dit artikel wordt onderzocht hoe commitment aan gelijkheid zou moeten worden geformaliseerd om 'politiek' te zijn in deze zin van het woord.

Hindriks, F. (2014). 'How autonomous are collective agents? Corporate rights and normative individualism'. *Erkenntnis* 79 (S9), 1565-1585.

In dit artikel wordt betoogd dat je organisaties kunt beschouwen als morele actoren die verantwoordelijk gesteld kunnen worden voor hun daden.

Hindriks, F. (2015). 'How does reasoning (fail to) contribute to moral judgment? Dumbfounding and disengagement'. *Ethical Theory and Moral Practice* 18, 237-250.

Moreel redeneren wordt gepresenteerd als een cognitief proces dat op gang wordt gebracht door emoties, zoals schuldgevoel voorafgaand aan schadelijk handelen.

Hirsch, F. (2005). *Social Limits to Growth*. Londen: Routledge.

In zijn klassieke werk laat Hirsch zien wat er gebeurt als de welvaart in de samenleving toeneemt. Hierdoor worden verschillen in materieel bezit tussen inkomensklassen minder belangrijk, en zijn goederen vooral van belang vanwege de sociale mogelijkheden die ze bieden. Het gevolg is dat verdere groei niet bijdraagt aan een toename van geluk, terwijl de voordelen van herverdeling en grotere gelijkheid toenemen.

Kubiszewski, I., Costanza, R., Franco, C., Lawn, P., Talberth, J., Jackson, T. et al. (2013). 'Beyond GDP: Measuring and achieving global genuine progress'. *Ecological Economics* 93, 57-68.

Het mondiale bnp is meer dan verdrievoudigd sinds 1950, maar duurzaam welzijn, geschat door de Genuine Progress Indicator (gpi, indicator werkelijke vooruitgang), is afgenomen sinds 1978. In deze studie wordt gekeken naar zeventien landen in de loop van 50 jaar. De conclusie is dat het huidige mondiale bnp bijna tien miljard mensen kan ondersteunen bij een BNP van \$7000 per hoofd van de bevolking, als de inkomsten gelijkmatiger werden verdeeld in de wereld.

Nussbaum, M.C. (2000). *Women and Human Development*. Cambridge: Cambridge University Press.

Volgens Nussbaum zou het internationale politieke en economische denken door drongen moeten zijn van het belang van genderverschillen. Dit is een rechtvaardigheidsprobleem dat ook de problemen van vrouwen in ontwikkelingslanden verklaart.

Peil, J. & Van Staveren, I. (red.) (2009). *Handbook of Economics and Ethics*. Cheltenham: Edward Elgar.

Piketty, T. (2014). *Capital in the 21st Century*. Cambridge: Harvard University Press.

Een van de grootste veranderingen in de 20ste eeuw is de verschuiving van erfenissen naar inkomen als belangrijkste bron van ongelijkheid. Volgens Piketty is dit een tijdelijk verschijnsel: geërfd rijkdom zal weer de belangrijkste oorzaak van materiële ongelijkheid worden wanneer het rendement op vermogen groter is dan de algemene groei van de economie.

Power, M. & Stacey, T. (2014). *Course Correction*. Londen: The Equality Trust.

Dit rapport verkent de relatie tussen het toptarief voor persoonlijke inkomstenbelasting, economische groei en economische ongelijkheid. Een hoger toptarief zou verlagend kunnen werken op hoge salarissen en bredere economische en sociale voordelen opleveren.

Rawls, J. (1971). *A Theory of Justice*. Boston, MA: Harvard University Press.

In dit invloedrijke boek ontwikkelt de filosoof John Rawls een theorie van rechtvaardigheid als billijkheid. In een gedachtenexperiment stellen we ons voor dat we achter een sluiert van onwetendheid opereren, waar we onze eigen sociaal-economische situatie niet kennen. Volgens Rawls is het dan redelijk om beleid te steunen dat het welzijn van de meest achtergestelden in de samenleving maximaliseert.

Shachar, A. (2009). *The Birthright Lottery: Citizenship and Global Inequality*. Cambridge: Harvard University Press.

Hier wordt 'geboren worden in een rijk land' vergeleken met 'het winnen van de loterij'. Volgens Shachar moet het recht op staatsburgerschap worden gezien als een soort bezit dat wordt doorgegeven van de ene generatie op de volgende. Mondiale ongelijkheid kan dan worden aangepakt door een belasting voor degenen die de waardevolste vormen van bezit hebben geërfd.

Scheepers D. & Ellemers N. (2005). 'When the pressure is up: The assessment of social identity threat in low and high status groups'. *Journal of Experimental Social Psychology* 41, 192-200.

Sen, A. (2009). *The Idea of Justice*. Cambridge: Allen Lane & Harvard University Press.

In dit boek zet Amartya Sen zijn eigen theorie van rechtvaardigheid af tegen de zogeheten ideale theorieën van rechtvaardigheid. Zelfs als we in abstracte zin geen ideaal van rechtvaardigheid hebben, kunnen we toch de billijkheid van verschillende instituties beoordelen. Uitkomsten zijn rechtvaardig als ze bijdragen aan de capaciteiten van individuen. Dit boek biedt een heldere, toegankelijke inleiding tot de capaciteitsaanpak van Sen. Deze wordt onder anderen door de VN (Verenigde Naties) gebruikt om beleid te beoordelen.

Stiglitz, J.E. (2012). *The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future*. New York, NY: W.W. Norton & Company.

Stiglitz richt zich op doorgeslagen inkomstengroei bij de top één procent. Volgens hem is dit een gevolg van marktfaalen in de financiële sector en bedrijfsbestuur. Hij benadrukt dat dit niet een gevolg van de normale werking van markten is, maar van het feit dat het markten niet lukt om het verschijnsel rent-seeking (voordeel behalen via de politiek) te beheersen. Hij analyseert de negatieve gevolgen van deze groeiende ongelijkheid, vooral voor de kwaliteit van democratische besluitvorming in de Verenigde Staten.

Uslaner, E. (2002). *The Moral Foundations of Trust*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hier wordt uitgelegd waarom we anderen vertrouwen en waarom dit van belang is. Als mensen goed van vertrouwen zijn, is de kans groter dat ze meer geven aan liefdadige doelen en vrijwilligerswerk doen. In een samenleving met groot vertrouwen is de kans groter dat middelen worden herverdeeld van rijk naar arm. De afname van het vertrouwen in de Verenigde Staten wordt gerelateerd aan het afnemend optimisme en de toenemende economische ongelijkheid.

Van Bavel, B. (2016). *The Invisible Hand? How Market Economies Have Emerged and Declined Since AD 500*. Oxford: Oxford University Press.

Dit boek plaatst vraagtekens bij ons vertrouwen in de vrije markteconomie als de beste manier om gedrag te voorstellen en beïnvloeden. Een historische analyse die teruggaat tot ad 500 laat zien dat geen enkele markteconomie het op de lange duur heeft overleefd.

Van Nunspeet, F., Ellemers, N. & Derks, B. (2015). 'Reducing implicit bias: How moral motivation helps people refrain from making 'automatic' prejudiced associations'. *Translational Issues in Psychological Science* 1, 382-391.

Young, I. (2011). *Responsibility for Justice*. Oxford: Oxford University Press.

Dit boek bevat een pleidooi om rechtvaardigheid niet te zien als persoonlijke verantwoordelijkheid, maar als collectieve verantwoordelijkheid.

Wilkinson R. & Pickett K. (2014). 'The world we need'. *International Journal of Labour Research* 6, 17-34.

Zsolnai, L. (2016). 'Moral Disengagement: How People Do Harm and Live With Themselves', by Albert Bandura. New York, NY: Macmillan, 2016. 544 pp. ISBN: 978-1-4641-6005-9'. *Business Ethics Quarterly* 26, 426-429.

Hoofdstuk 2: Onderwijs en werk

Arrow, K.J., Bowles, S. & Durlauf, S.N. (2000). *Meritocracy and Economic Inequality*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

In deze verzameling essays wordt besproken hoe ongelijke kansen bijdragen aan economische ongelijkheid, en hoe dit kan worden tegengegaan.

Dovidio, J.F., Hewstone, M., Glick, P. & Esses, V. (red.) (2010). *Handbook of Prejudice, Stereotyping, and Discrimination*. Londen: Sage.

Eagly, A.H. & Carli, L.L. (2008). *Through the Labyrinth: The Truth about How Women Become Leaders*. Boston, MA: Harvard Business School Press.

In dit boek wordt besproken welke obstakels vrouwen tegenkomen op hun weg naar de top, doordat leiderschap zo lang geassocieerd werd met mannen en mannelijke kenmerken.

Ellemers, N. (2014). 'Women at work: How organizational features impact career development'. *Policy Insights from Behavioral and Brain Sciences* 1, 46-54.

Dit artikel benoemt de sociaal-psychologische mechanismen die vrouwen beletten dezelfde carrièrekeuzes te maken als mannen.

Frank, R.H. & Cook, P.J. (1996). *The Winner-Take-All Society: Why the Few at the Top Get So Much More Than the Rest of Us*. New York, NY: Penguin Books.

Hier wordt gekeken naar de trend van toenemende inkomensongelijkheid, niet alleen tussen beroepsklassen, maar ook binnen beroepsgroepen, die voor sommigen lucratiever is dan voor anderen.

Inzlicht, M. & Shmader, T. (2011). *Stereotype Threat: Theory, Process, and Application*. New York, NY: Oxford University Press.

Overzicht van onderzoek waarin duidelijk wordt gemaakt dat alleen al het bestaan van een negatief stereotype kan betekenen dat de betrokkenen dit bevestigen.

De zorgen dat ze het stereotype zullen bevestigen, belemmeren hen in hun intellectuele prestaties en ondermijnen de motivatie om het goed te doen.

Markus, H.R. & Conner, A. (2013). *Clash! How to Thrive in a Multicultural World*. New York, NY: Penguin Books.

Dit boek legt uit dat mensen met een verschillende achtergrond andere ervaringen hebben in de samenleving, en laat zien wat de gevolgen hiervan zijn op hun vermogen om te slagen op het werk.

OECD (2014). *Does Income Inequality Hurt Economic Growth?* Paris: OECD.

Pickett, K. & Vanderbloemen, L. (2015). *Mind the Gap: Tackling Social and Educational Inequality*. York: Cambridge Primary Review Trust.

Dit onderzoeksrapport kijkt naar feitenmateriaal over het effect van ongelijkheid op jeugd, ouderschap, relaties en gezinsleven en evalueert beleid en initiatieven bedoeld om de kloof tussen kansarme kinderen en de rest te verkleinen of te dichten.

Tatum, B.D. (1997). *Why Are All the Black Kids Sitting Together in the Cafeteria? And Other Conversations About Race*. New York, NY: Basic Books.

Van Eijk, G. (2010). *Unequal Networks: Spatial Segregation, Relationships and Inequality in the City*. Amsterdam: IOS Press.

Van der Toorn, J., Feinberg, M., Jost, J.T., Kay, A.C., Tyler, T.R., Willer, R. & Wilmuth, C. (2015). 'A sense of powerlessness fosters system justification: Implications for the legitimation of authority, hierarchy, and government'. *Political Psychology* 36, 93-110.

Dit artikel laat zien dat een gevoel van machteloosheid er, paradoxaal genoeg, toe leidt dat mensen ongelijkheid legitimeren, en zo bijdragen aan hun eigen achterstelling.

Smeeding, T., Erikson, R. & Jänti, M. (red.) (2011). *Persistence, Privilege, and Parenting: The Comparative Study of Intergenerational Mobility*. New York, NY: Russell Sage.

Dit boek laat zien dat in veel westerse landen de sociaal-economische status van mensen samenhangt met de sociaal-economische status van hun ouders, en dat mobiliteit tussen generaties beperkter is dan we denken.

Van Staveren, I. & Pervais, Z. (2015). 'Is it ethnic fractionalization or social exclusion, which affects social cohesion?' *Social Indicators Research* 130, 711-731.

Dit artikel laat zien dat sociale uitsluiting de sociale cohesie vermindert, en dat dit effect sterker is dan het effect van etnische diversiteit op zich.

Word, C.O., Zanna, M.P. & Cooper, J. (1974). 'The nonverbal mediation of self-fulfilling prophecies in interracial interaction'. *Journal of Experimental Social Psychology* 10, 109-120.

Dit artikel laat zien waarom gestigmatiseerde individuen slecht presteren in sollicitatiegesprekken. De negatieve verwachtingen van de sollicitatiecommissie hebben invloed op hun nonverbale gedrag. Dit zorgt ervoor dat sollicitanten minder goed presteren, hetgeen de negatieve verwachtingen bevestigt.

Hoofdstuk 3: Gezondheid

Holt-Lunstad, J., Smith, T.B. & Layton, J.B. (2010). 'Social relationships and mortality risk: A meta-analytic review'. *PLOS Medicine* 7: e1000316. DOI: 10.1371/journal.pmed.1000316.

Een overzicht van 148 studies (met gegevens over ruim 300.000 mensen) over de relatie tussen sterftecijfers en diverse maten van vriendschap. Bij mensen met goede sociale relaties was het overlijdensrisico half zo groot als bij meer sociaal geïsoleerde personen. Hierin was de gezondheidstoestand vóór de studieperiode verdisconteerd en het verschijnsel gold voor beide seksen, alle leeftijden en allerlei doodsoorzaken.

Jetten, J., Haslam, C. & Haslam, S.A. (reds) (2012). *The Social Cure: Identity, Health and Well-Being*. New York, NY: Psychology Press.

Hier wordt aangetoond dat het leven in een groep en een gevoel van sociale identiteit een positieve invloed kunnen hebben op de algemene gezondheid en het welzijn.

Jones, C.M. (2010). 'Why should we eliminate health disparities? The moral problem of health disparities'. *Health Policy and Ethics* 100, 47-51.

Dit artikel betoogt dat we ons moeten inspannen om de ongelijkheid in gezondheid uit de wereld te helpen omdat het een moreel euvel is dat moet worden aangepakt.

Major, B., Mendes, W.B. & Dovidio, J.F. (2013). 'Intergroup relations and health disparities: A social psychological perspective'. *Health Psychology* 32, 514-524.

Marmot M. (2016). *The Health Gap: The Challenge of an Unequal World*. Londen: Bloomsbury.

Martire, K.A., Mattick, R.P., Doran, C.M. & Hall, W.D. (2011). 'Cigarette tax and public health: What are the implications of financially stressed smokers for the effects of price increases on smoking prevalence?' *Addiction* 106, 622-630.

Pickett K.E. & Wilkinson R.G. (2008). 'People like us: Ethnic group density effects on health'. *Ethnicity & Health* 13, 321-334.

Ruger, J.P. (2006). 'Ethics and governance of global health inequalities'. *Journal of Epidemiology & Community Health* 60, 998-1003.

Hier wordt beschreven waarom mondiale ongelijkheid in gezondheid moreel verontrustend is. Het artikel laat zien waarom pogingen om dit te verminderen moreel te rechtvaardigen zijn. Er wordt beargumenteerd dat (inter)nationale reacties op ongelijkheid in gezondheid gebaseerd zouden moeten zijn op ethische waarden, omdat die het vermogen hebben te motiveren en principes, plichten en verantwoordelijkheden af te bakenen.

Sapolsky R. (2005). 'Sick of Poverty'. *Scientific American* 293, 92-99.

Een voor niet-specialisten leesbaar verslag over de manier waarop armoede de gezondheid schaadt via psychosociale mechanismen die invloed hebben op de biologie van chronische stress.

Wilkinson, R. & Pickett, K. (2010). *The Spirit Level: Why More Equal Societies Almost Always Do Better*. Londen: Penguin Books.

Dit boek benadrukt hoe schadelijk ongelijkheid is voor de samenleving door te laten zien dat ongelijkheid de geestelijke en lichamelijke gezondheidsproblemen in het leeuwendeel van de bevolking doet toenemen door de effecten op statusdifferentiatie, onze perceptie van hoe anderen ons zien en chronische stress.

Hoofdstuk 4: Migratie

Bigo, D. & Guild, E. (red.) (2005). *Controlling Frontiers. Free Movement Into and Within Europe*. Burlington, VT: Ashgate Publishing Limited.

Een gerenommeerde, brede verzameling essays over problemen waarmee de migratie van mensen naar en binnen Europa gepaard gaat.

Carens, J.H. (2013). *The Ethics of Immigration*. Oxford: Oxford University Press.

Twee decennia geleden was Carens de eerste die erop wees dat in liberale samenlevingen de vrijheid van verkeer juist wordt gezien als een belangrijke individuele vrijheid en dat we het toch vanzelfsprekend vinden dat staten het recht hebben om het verkeer over grenzen te beperken. Volgens hem zouden liberalen op die basis vóór open grenzen moeten zijn. In The Ethics of Immigration overweegt Carens dat deze utopische visie – een wereld waarin immigratie een recht is en geen voorrecht – toch een leidraad kan zijn in ons denken over veel concrete beleidsvraagstukken in de wereld waarin we leven.

De Swaan, A. (1995). 'Widening circles of identification: Emotional concerns in sociogenetic perspective'. *Theory, Culture, & Society* 12, 25-39.

In de ontwikkeling van de menselijke soort identificeren we ons met een steeds bredere kring (gezin, familie, plaatselijke gemeenschap, natiestaat en andere sociale categorieën).

Gaertner, S.L., Dovidio, J.F. & Bachman, B. (1996). 'Revisiting the contact hypothesis: The induction of a common ingroup identity'. *International Journal of Intercultural Relations* 20, 271-290.

Vaak wordt gedacht dat je vooroordelen tussen groepen mensen kunt verminderen door hun gemeenschappelijke identiteit te benadrukken. Hier wordt deze gedachte vergeleken met de mogelijkheid van een duale identiteit, waarbij mensen zich zowel identificeert met de eigen groep als met de overkoepelende sociale identiteit die ze delen met anderen.

Hainmueller, J. & Hopkins, D.J. (2014). 'Public attitudes toward immigration'. *Annual Review of Political Science* 17, 225-249.

Dit artikel levert aanwijzingen dat een negatieve houding tegenover migratie niet zo zeer toe te schrijven is aan de persoonlijke economische situatie, maar aan zorgen over culturele verschillen. Deze zijn belangrijker dan de consequenties van immigratie voor de economie in het land.

Kleingeld, P. (2012). *Kant and Cosmopolitanism: The Philosophical Ideal of World Citizenship*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kleingeld, P. & Brown, E. (2014). 'Cosmopolitanism'. In: Edward N. Zalta (red.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2014 edition). Online: <https://plato.stanford.edu/archives/fall2014/entries/cosmopolitanism>.

MacKenzie, D. (2016). 'On the road again'. *New Scientist* 230 (3068), 29-37.
Dit artikel schetst de historische trends en huidige omvang van mondiale migratie en bespreekt de economische implicaties ervan.

Nussbaum, M.C. (1997). 'Kant and Stoic Cosmopolitanism'. *The Journal of Political Philosophy* 1, 1-25.
In dit artikel beschrijft Nussbaum het stoïcijnse standpunt over kosmopolitanisme. Volgens de klassieke stoïcijnse filosofie zijn mensen 'wereldburgers'; latere uitwerkingen richten zich op banden met de mondiale gemeenschap en de gemeenschap van de geboorteplek (polis).

Rosenmann, A., Reese, G. & Cameron, J.E. (2016). 'Social Identities in a globalized world: Challenges and opportunities for collective action'. *Perspectives on Psychological Science* 11, 202-221.

Dit artikel beschrijft de psychische mogelijkheid en gevolgen van het vormen van een identiteit op mondiaal niveau.

Smith, P.K. & Trope, Y. (2006). 'You focus on the forest when you're in charge of the trees: Power priming and abstract information processing'. *Journal of Personality and Social Psychology* 90, 578-596.

De Construal Level Theory beschrijft twee manieren om de wereld waar te nemen: abstracte (mondiaal) en concretere (lokaal). Mensen en groepen met weinig macht zien de wereld doorgaans vanuit een concreet lokaal perspectief; mensen en groepen met veel macht bekijken de wereld vanuit een meer mondiaal en abstract perspectief.

Stephan, W.G., & Ybarra, O. & Rios Morrison, K. (2009). 'Intergroup Threat Theory'. In: T.D. Nelson (red.), *Handbook of Prejudice, Stereotyping, and Discrimination*. New York, NY: Psychology Press.

Dit artikel maakt een onderscheid tussen drie soorten bedreigingen die er zijn tussen groepen: realistische (economische) dreigingen, symbolische (identiteit) dreigingen en angst voor andere groepen.

Hoofdstuk 5: Klimaatverandering

Baer, P., Athanasiou, T., Kartha, S. & Kemp-Benedict, E. (2008). *The Greenhouse Development Rights Framework: The Right to Development in a Climate Constrained World* (2nd ed.). Berlin and Albany, CA: Heinrich Böll Foundation, Christian Aid, EcoEquity and the Stockholm Environment Institute. Online: www.greenhousedevdevelopmentrights.org.

Bain, P.G., Milfont, T.L., Kashima, Y., Bilewicz, M., Doron, G., Gardarsdottir, R.B. et al. & Saviolidis, N.M. (2016). 'Co-benefits of addressing climate change can motivate action around the world'. *Nature Climate Change* 6, 154-157.

Beschrijving van een studie die laat zien dat mensen over de hele wereld meer geneigd zijn klimaatbeleid te steunen wanneer ze beseffen dat een samenleving die zich iets gelegen laat liggen aan het milieu, een samenleving van geëngageerde, betrokken mensen is.

Bolderdijk, J.W., Steg, L., Geller, E.S., Lehman, P.K. & Postmes, T. (2013). 'Comparing the effectiveness of monetary versus moral motives in environmental campaigning'. *Nature Climate Change* 3, 413-416.

Psychologische studie die aantoont dat morele drijfveren het milieugegedrag sterker bepalen dan geldelijke motieven.

Clayton, S., Devine-Wright, P., Swim, J., Bonnes, M., Steg, L., Whitmarsh, L. & Carrico, A. (2016). 'Expanding the role for psychology in addressing environmental challenges'. *American Psychologist* 71, 199-215.

Duidelijke uitleg van de rol die psychologisch onderzoek kan spelen in het openbare debat over klimaatverandering.

Doorn, N. (2017). 'Resilience indicators: Opportunities for including distributive justice concerns in disaster management'. *Journal of Risk Research*, 20, DOI:10.1080/13669877.2015.1100662.

Een systematische bespreking van het concept van veerkracht in het omgaan met natuurrampen, met een focus op de vraag hoe afwegingen van verdelende rechtvaardigheid aan de orde komen. De analyse laat zien dat verdelingsproblemen belangrijk worden geacht, maar toch vaak niet aan de orde worden gesteld in de context van veerkracht en het omgaan met natuurrampen.

Doorn, N. (2013). 'Water and justice: Towards and ethics of water governance'. *Public Reason* 5, 95-111.

Er is een besef dat water in de nabije toekomst zeer urgente vraagstukken kan opwerpen. Een aanzienlijk aantal mensen is verstoken van schoon drinkwater en sanitaire voorzieningen. Bovendien leeft een steeds groter deel van de wereldbevolking in gebieden met een overstromingsrisico, dat deels wordt verergerd door klimaatverandering. In dit artikel wordt betoogd dat politiek-filosofen of toegepaste ethici meer betrokken moeten worden bij het debat over waterbestuur om (1) het debat te verhelderen; (2) te helpen bij de analyse van enkele verdeelvraagstukken in samenhang met waterbestuur.

Frey, B.S. & Jegen, R. (2001). 'Motivation Crowding Theory'. *Journal of Economic Surveys* 15, 589-611.

Dit artikel laat zien dat extrinsieke beloningen (zoals geldelijke incentives) juist averechts werken op de motivatie voor milieuvriendelijk gedrag.

Gardiner, S.M. (2011). *A Perfect Moral Storm: The Ethical Tragedy of Climate Change*. Oxford: Oxford University Press.

Gardiner, S.M. (2014). 'A call for a global constitutional convention focused on future generations'. *Ethics and International Affairs* 28, 299-315.

Klein, N. (2014). *This Changes Everything. Capitalism vs. The Climate/No Time. Verander nu voor het klimaat alles verandert*. Londen: Penguin/Amsterdam: De Geus.

Mitchell, D. (2008). 'A Note on Rising Food Prices'. *World Bank Policy Research Working Paper No 4682*. Washington, DC: The World Bank. Online: [www.http://elibrary.worldbank.org/doi/abs/10.1596/1813-9450-4682-](http://elibrary.worldbank.org/doi/abs/10.1596/1813-9450-4682-).

Roeser, S. (2012). 'Risk communication, moral emotions and climate change'. *Risk Analysis* 32, 1033-1040.

Dit artikel bespreekt de potentiële rol van emoties om aan te zetten tot een levensstijl die klimaatverandering vermindert.

Roeser, S. (2006). 'The role of emotions in judging the moral acceptability of risks'. *Safety Science* 44, 689-700.

Dit artikel beargumenteert dat we emoties nodig hebben om een rationale beslissing te nemen over de aanvaardbaarheid van technologische risico's.

Storm, S. (2009). 'Capitalism and climate change: Can the invisible hand adjust the natural thermostat?' *Development and Change* 40, 1011-1038.

Storm, S. (2016). 'How the invisible hand is supposed to adjust the natural thermostat: A guide for the perplexed'. *Science and Engineering Ethics*. DOI 10.1007/s11948-016-9780-3.

Fotoverantwoording

- p. 15: Kostis Ntantamis/Zuma Press/Hollandse Hoogte
 - p. 16: Look Bildagentur der Fotografen/Hollandse Hoogte
 - p. 20: Ye Pingfan Xinhua/Eyevine/Hollandse Hoogte
 - p. 25: Roger Dohmen/Hollandse Hoogte
 - p. 35: Rink Hof/Hollandse Hoogte
 - p. 38: Sand Xinhua/Eyevine/Hollandse Hoogte
 - p. 47: Piet den Blanken/Hollandse Hoogte
 - p. 49: Theo Audenaerd/Hollandse Hoogte
 - p. 52: Rob Huibers/Hollandse Hoogte
 - p. 56, 57: Caspar Huurdeman/Hollandse Hoogte
 - p. 62: Berlinda van Dam/Hollandse Hoogte
 - p. 66: Klaas Fopma/Hollandse Hoogte
 - p. 69: Hans van Rhoon/Hollandse Hoogte
 - p. 74: Berlinda van Dam/Hollandse Hoogte
 - p. 81: Bert Spiertz/Hollandse Hoogte
 - p. 82: Peter de Krom/Hollandse Hoogte
 - p. 89: Jaco Klamer/Hollandse Hoogte
 - p. 93: Joost van den Broek/Hollandse Hoogte
 - p. 97: Marcel van den Bergh/Hollandse Hoogte
 - p. 98, 99: Guido Koppes/GFK/Hollandse Hoogte
 - p. 104: Martijn de Jonge/Hollandse Hoogte
 - p. 108: BELGA/Photo Benoit Doppagne/Hollandse Hoogte
 - p. 112: Jochem Wijnands/Hollandse Hoogte
 - p. 117: Leonie Pauw/Hollandse Hoogte
 - p. 125: Flip Franssen/Hollandse Hoogte
-